

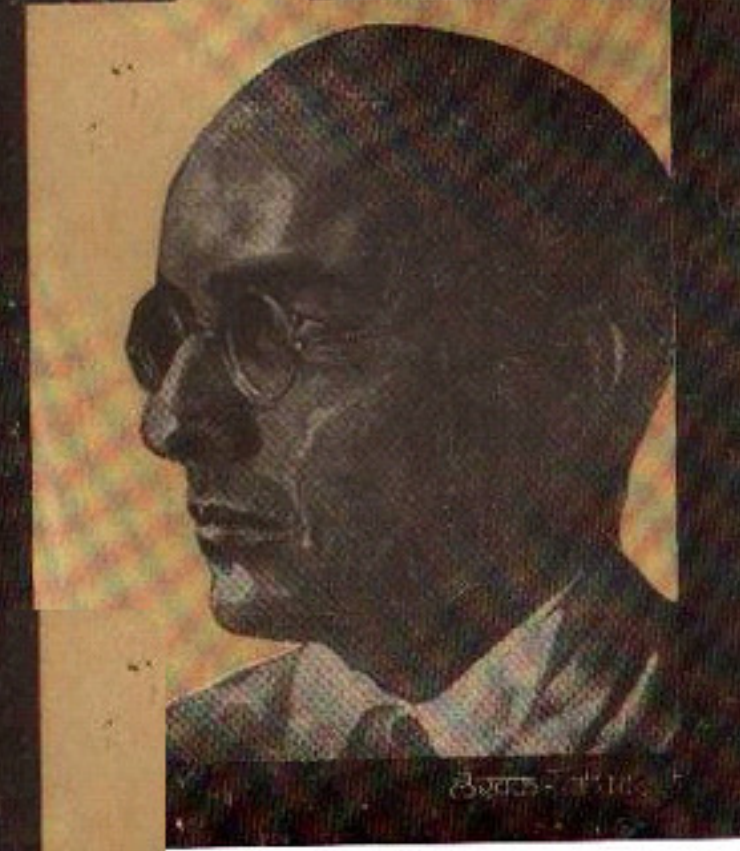

मो. वि. दामले

जन्म- धिरगांव ता. रत्नागिरी जिल्हा
 वि. १७-७- १९०८ रोजी जन्म.
 शिक्षण- बी. ए. (ऑनर्स) १९४९
 नोकरी- रत्नागिरी वैद्ये पाठक हायस्कूल-
 गांधी, विधानाच्या नोकरीस १९२२ पासून
 मुकनाट, ४४ वर्षे नोकरी केल्यावर मुल्या-
 ध्यापक म्हणून सन १९७० मध्ये निवृत्त.
 वैयक्तिक, सार्वजनिक व सहकारी काम
 करण्याची आवड, असली ता. रत्नागिरी
 येथील हायस्कूलची स्थापना करण्यात
 पुढाकार, साध्यात्मिक शिक्षकांची रत्नागिरी
 जिल्हापाठल्या सहकारी मंडळा स्थापन
 करण्यात असली- धिरगांव वि. का. स.
 मेल्या मंडळेने सन २५ वर्षे बेअरमन-
 रत्नागिरी ता. लुका सहकारी खरेदी-विक्री
 मंडळ, विस्तृत सहकारी बोर्ड, विस्तृत सह-
 कारी खरेदी विक्री मंडळ यांचे संचालक
 म्हणून काम केले असून रत्नागिरी मंडळ
 को-ऑप हीलथील व विहित पेटोबॉम्बे येथे
 सहा वर्षे सन बेअरमन म्हणून काम
 करित आहेत. सावरकर प्रबो, उत्कृष्ट
 नका, बलवन्त व नव कोरूप यांमध्ये
 उपास्यपादन म्हणून काम केले आहे.
 केल्याची आवड

सावरकर स्मृति

सावरकर स्मृति

सावरकर स्मृति

- लेखक -

मो. वि. वामले

बी. ए. (ऑनर्स), एस्. टी. बी.

प्रकाशन विभाग

२४ नोव्हेंबर १९८२

प्रकाशिका -

सी. सरोज मधुसूदन वेसाई
" स्वानंद " टिळक भाळी नाका,
रत्नागिरी. ४१५६१२

सर्वे हक्क स्वाधीन

डी. म. वा. वेसाई
बी. कॉम्., बी. ए.,
जी. डी. सी. बॅच ए.
" स्वानंद " टिळक भाळी नाका,
रत्नागिरी. ४१५६१२

मुद्रण -

लक्ष्मी प्रोसेस स्टुडिओ
कोल्हापूर.

मुद्रक -

श्री. श्रीकांत य. जोशी
श्री भानुस्वर मुद्रण मंदिर, रत्नागिरी.

मूल्य ४ रुपये

सी. अन्नपूर्णाबाई वामले

गणपतीपुळे येथील शोधशास्त्री यांच्या घराण्यातून
बालेच्या सनातनी व धार्मिक वृत्तीच्या असून हि माझ्या
जातिभेद निर्मूलनाच्या कार्यात अंगी सहनशीलवृत्ती
बाळगून सहकार्य दिले त्या माझ्या पत्नीस
हे पुस्तक सादर अर्पण

स्वानुभवाचे लेख

स्वातंत्र्यवीर सावरकरांच्या रत्नागिरीतील आठवणी सांगणारे श्री. मो. वि. दामले गुरुजी यांचे हे पुस्तक माहितीपूर्ण आहे. बीहि सावरकर परित्रातील रत्नागिरी पर्व लिहिले आहे. त्याच आधार आहे वृत्तपत्रांची कावणे, पत्रे, अंतराच्या आठवणी! पत्र या पुस्तकात श्री. दामले यांनी जे जे स्वतः पाहिले, अनुभवले ते ते आठवणीने लिहिले आहे. हे पुस्तक "स्वानुभवाने" आहे. त्यांनी आठवणी सोप्या, सहज भाषेत थोडक्यात सांगितल्या असून त्यांची भाषा प्रवाही नि प्रभावी आहे. हे पुस्तक प्रत्येकाने वाचवे. त्यातील आठवणी अंतरांना सांगाव्यात आणि सावरकर विचारांचा प्रसार करावा ही सदिच्छा, ही विनंती.

शिरगांव-रत्नागिरी
१४ फेब्रु. १९८१

बाळ सावरकर
संचालक

बीर सावरकर प्रकाशन
७१, निवाजी उद्यात
मुंबई ४०००२८

प्रकाशिकेचे दोन शब्द

स्वातंत्र्यवीर सावाराव सावरकर ! एक अतामान्य दुंदुबे, सावरकराभूषीत कीर्तीने न्यूनितमत्व ज्या आज काण त्यांचा उदो उदो करतो .. पण १० वर्षापूर्वी !! त्या काळात तांच्या म्हणजे समाजतील एक विशिष्ट माणूस ! हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्यलढातील निर्भयपणे अहोरात्र संघटनेचा सरकाराच्या काळ्या घाटीतील अग्रणी आणि म्हणून स्वातंत्र्यलढातील दुरात्म्याने मुद्दा घ्यांचा संबंध आला ते इंग्रज सरकारच्या रोषाचे वळी ! ... तत्कालिन उच्चभू लोकांच्या टीकेचे निदोने लक्ष ! ज्या वेळी तत्कालीन आमच्या घरात राहायला दिल्याने तांच्याच्या परणसमानि जसे आमचे घर पुनीत जाले तसे घराचे तिडकान अभिमान त्यांच्या स्वातंत्र्यलढातील राहायला जागा देण्याचा माझा आशीर्वाचा (कॅ. ती. विद्युत्पंत दाम) शिरगांवा, दूरदृष्टीचा व स्वतःप्रेमाचा वाटतो !!

स्वा. सावरकरांच्या सातत्यानेमुळे आमच्या ती. नाना (ती. मो. वि. दामले) त्यांचा सुमाने १४ वर्षे सह्यास त्याम. त्यावेळी त्या काळात सावारांनी सामाजिक कार्याला वाहून घेतल्यामुळे त्यांच्या दैनंदिन व्यवहारात स्वातंत्र्यलढा पडणाऱ्या घटना आमच्या तानाती लिहिताना त्या केशरीने माजी संपादक मा. जयंतराव पिळक यांनी सन १९७२ मध्ये "केशरी" वर्तमान पत्रात समाज. तळ लेखात प्रसिद्ध केला. सदर घटना तथा घडणुकी स्वतःच्या कित्या तेहणीच्या वाचकांतील जाहेर. त्या पुस्तकामाती मो. एकत्र कराव्यात ही मा. बाळासाव सावरकर यांचो प्रेरणा ! लहानपणी शास्त्री जसे मा. गोष्टींनी संगत होती तशी पुढील पीढीला ही संघी मिळावी या सदिच्छेने ही श्रवण !

२०२१

सी. सरोज देसाई

स्वा. सावरकरांच्या प्रेरणेने स्थापन झालेले
सर्व हिंदूंना खुले असलेले रत्नागिरी येथील
श्री पतितपावन मंदिर

लेखकाचे हृदगत

स्वा. सावरकरांना १९२४ ते १९३७ पर्यंत त्यावेळच्या ब्रिटीश सरकारने रत्नागिरी येथे स्थानबद्ध करून ठेवले होते. त्या मुदतीत १९२४ मध्ये रत्नागिरी येथे फिंगची साप आल्यामुळे ते १९२४ च्या नोव्हेंबर मध्ये शिरगांवला कामग्या घरी रहायला आले. सुमारे ६ महिने ते जामच्या घरी ज्या शोलीत राहात होते ती खोली पहायला अद्याप बरेच अण वेळून चौकशी करतात. सावरकरांच्या त्यावेळच्या वाढवणी अनेक लोकांना सांगत असताना त्या लिहून प्रसिद्ध करण्याची त्यांची सूचना होच या पुस्तिकांची मूळ प्रेरणा ! या स्मृति १९७२ मध्ये केतरीच्या अंकांत कामग्या प्रसिद्ध केल्या होत्या. त्यामध्ये काही बदल करून, तर काही नवीन भर घालून या वाढवणी 'सावरकर जताडि' वर्षात पुस्तक रूपाने प्रसिद्ध होत आहेत. हे औचित्यपूर्ण आहे.

माझे आवडें श्री. मधुसूदनराव देसाई यांचा भक्तचा आग्रह नि प्रवल यामुळेच ही पुस्तिका प्रसिद्ध होत आहे. त्यांचा माझ्यामार्फत सतत सरोगिरा नसता तर या 'स्मृति' प्रसिद्ध झाल्याच असतया असे सांगता येत नाही. म्हणून काहीसा औचित्यसंगानाच घोष पत्करूनहि प्रथम मला त्यांचे आभार मानावयास हुवेत, नव्हे ते माझे कर्तव्य आहे.

महाराष्ट्राचे सुप्रसिद्ध चरित्रकार पद्मभूषण डॉ. धनंजयराव कीर यांनी त्यांची प्रकृति बरी नसतानाही केवळ माझ्याबरोबर प्रेमांमुळे या पुस्तकाला प्रस्तावना लिहून दिली. स्वा. सावरकरांच्या वाङ्मयाचा चिकित्सा पूर्ण अभ्यास असणाऱ्या श्री. वाळाराम सावरकर यांनी नि महाराष्ट्राच्या सुप्रसिद्ध कादंबरीकार आप्तदार सी. कुमुमताई अग्रकर यांनी या पुस्तिकेला अभिप्राय दिले. याबद्दल मी त्यांना आभारी आहे.

पुस्तक छपाईचे काम सुबकरीत्या व आत्मीयतेने केल्याबद्दल ज्ञानेश्वर मुद्रण मंदिरचे श्री. धीरंकांत बोधी यांचे आभार मानणे माझे कर्तव्य समजते.

माझी सर्वांत लहान मुलगी चि. कामल (सध्या सी. सरोज देसाई) हिने ही पुस्तिका प्रकाशित करण्याची जबाबदारी घेतून मला उपकृत केले.

सावरकरांनी त्याकाळी जे समाजउद्बोधनाचे काम केले त्याची कल्पना नसणाऱ्यांना या स्मृति वाचल्यावर सावरकरांच्या त्यावेळच्या कामाची काहीशी कल्पना वावी या सर्व्हेतून ही धडपड !

मो. वि. दामले

प्रास्ताविक

श्री सावरकर अंभाल, रत्नागिरी व बोरवडा येथील तुहंगातून ६ जानेवारी १९२४ रोजी मुठल्यावर त्यांना रत्नागिरीत पाठविण्यात आले. पण रत्नागिरीत लिंगचा प्रसार झालेला असल्यामुळे रत्नागिरी अचळत्या शिरगांव या गावी श्री. विष्णुपंत दामले यांच्या घरातील १२ फूट लांब व ७ फूट रुंद असा एका खोलीत सावरकरांचे वास्तव्य सुरू झाले.

शिरगांवात असतांना सावरकरांचा दिनक्रम आकर्षक होता तीहि लेखकाने खोद प्रामाणिकपणे दिली आहे. सावरकर सकाळी सातच्या सुमारास उठत. शौचमूलमार्जन झाल्यावर मुभारे २०-२५ मिनिटे उबलेल्या महाध्याने व्यायाम करीत. ते एक दिवसा आठ स्वतःच दाढी करीत. काले लांब टोपीत पण मिथी काडीत वसत. पांढरे सूत्र धोतर. साधना कॉलरचा पांढरा सूत्र बंध व त्यावर पांढऱ्या रंगाचा कोट. टोकपावर वाटोळी काळ्या रंगाची टोपी, पंढीत माव ते लोकराचा कोट घातून अतन. बाहेर जाणे वेळी ते कोटाला व शर्टला हीना अंतर लावीत असत.

समाजाला झारखे घेऊन देत राहणारे हा सावरकरांचा स्वभाव विशेष होता. सार्वजनिक हळदीकुकु समारंभ करायलाय त्यांनी शिरगांवात प्रारंभ केला.

१९२५ मधील पौषवारी मार्च माघे दंड हेगडेकार यांनी सावरकरांची शिरगांव येथे भेट घेतली व त्यांनी सावरकरांभरोबर रत्नागिरीत जाऊन चर्चा केली. अस्पृश्यता निवारण, अल्पवयस यांची चर्चा करणाऱ्या सावरकरांनी हेगडेकारांना काय सांगितले असेल याची कल्पना करता येईल. प्रथकार श्री. वि. दामले यांनी डॉ. हेगडेकार यांचे छोटेसे मनोहर सज्जित रेखाटले आहे ते वाचनीय आहे. पर्वतपावन देवळाची स्थापना कधी झाली हे सांगणारा भागोजीशेट कीर व श्री सावरकर यांच्या मधोल दिलेला संवाद सुबोध आहे.

सामाजिक समतेसाठी महभोजनाचा उपक्रम सावरकरांनी सुरू केला. "पंन हिंदू" या संज्ञेची सहाला "अखिल हिंदू" हा मराठी प्रतिशब्द सावरकरांनी प्रथम योजिला. हा महभोजनाचे अशाचा प्रथम भिकारी मुद्रा शिबत नसत. पण डॉक्टर, वकील, शोभत लोक महभोजनात भाग घेऊ लागतात तेहि त्यात भाग घेऊ लागले. भाषासुद्धेची चळवळ सावरकरांनी सुरू केल्यानंतर तारखेला "दिनांक" व सिनेमाला "बोल्पट" म्हणणाऱ्या सावरकरांना त्यावेळी दोगू देवाच्या अनेक लोकांनी स्वतःच "दिनांक" व "बोल्पट" हे शब्द सुरू केले. विरोधक पुजारी बनले. माघच ज्युलियन यांच्यावर ना चळवळीचा इतका परिणाम झाला की त्यांनी

आपली संयुक्त कविता पुढे शब्द मराठीत लिहिली.

सावरकर व भागोजीशेट कीर यांनी प्रथम विरोधाला न जमानता सुधारण्याचा आवडही पुरस्कार सतत आयुष्यभर केला.

सावरकरांनी रत्नागिरीत समाजक्रांतीला पुरक असे एक "अखिल हिंदू उपाहारगृह" सुरू केले. त्या उपाहारगृहाचे संचालक श्री. मजाननराव दामले होते. तेथे चहा, निचडा महाराष्ट्राचा हातना मिळे. तेथेच सावरकरांचे पाहणे त्यांना येतायला येत.

सावरकरांचे रत्नागिरीतील कार्य पाहून कर्मवीर शिंदे म्हणाले, "तुम्ही हजारी भंगी महारजभूती धर्मवधुबरोबर सहजुजन, सहभोजनादि प्रकटपणे करता. हे दिवस मी पहाण्यास जगलो हे ठीक झाले. स्वातंत्र्यवीराने आपल्या अज्ञातवासाच्या अवध्या सात वर्षांत ही अपूर्व सामाजिक क्रांती घडवून आणली. देवाने माझे उरलेले आयुष्य त्यासच द्यावे."

श्री. मोरेश्वर दामले यांची या आठवणी उत्स्फूर्तपणे पण चित्तवशीलतेने लिहिलेल्या आहेत. ह्यातल्या काही आठवणी हूच आहेत. भायेंचा स्वतः फुलोरा नाही पण भावनांचा जं,लावा आहे व सत्य घटनांचा इतिहास सुसंगतपणे मांडण्याचा स्वांचा प्रयत्न प्रशंसनीय आहे. पातून सावरकर मूर्तिमंत याचकांपुढे साकार होतात. ते कसे बोलत, कसे वागत, कसे चालत, आपले विचार एसाद्याच्या कसे गळी उतरवीत आणि त्यांच्या बोलण्याची एकबर्हि यात दिगून येते. हा एक छोटासा ग्रंथ आहे. परंतु त्यात सावरकरांच्या जीवनाचा काही भाग हुबेहुब चढला आहे हे पाहिल्या प्रकरणातसुद्धा दिग्भूत येईल.

श्री. मोरेश्वर दामले यांनी आपल्या छोटासा पण आकर्षक हूच आठवणी लिहिलेले हे छोटेसे पुस्तक परिणामकारक ठरेल अशी मला आशा आहे.

माहोम

मुंबई १९

डॉ. धनंजय कीर

सौ. कुसुमताई अभ्यंकर

अं. अ.

विधान सभा सदस्य

आमदार रत्नागिरी संव. नं. १

शिव दर्शन

शिर्डीवाडी, शिवाजी नगर

रत्नागिरी. २६२४

भा. दामले गुरुजी यांनी लिहिलेल्या देशभक्त आणि समाजक्रांतिकारक
ने. स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांच्या आठवणी वाचल्या आणि अतीशय आवडल्या.
या शीर देशभक्तांच्या साक्षिण्यात रहाण्याचे भाव्य श्री. दामले यांना लाभले
प्रावृत्त्या त्यांच्या मनात असलेल्या अभिमान शब्दाशदानून ओसळतांना आढळतो
म्हणूनच या आठवणी स्मरणे वाटत नाहीत तर जिवंत वाटतात, आपुलकीने
प्रेमाने आणि अभिमानाने भरलेल्या वाटतात.

या आठवणी वाचल्यानंतर अस्परवधीत स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी
रत्नागिरीत जी आमूषाच भांगी घडवून आणली तिचे दर्शन घडत आणि मन
शास्त्राचं शक्य होऊन जात. जातिभेद निर्मुलनाचं कार्य शासकीय पाठळीवरून
नंतर ज्ञान, अनेक पुढाऱ्यांनी आणि विचारवंतांनीही त्यात पुढाकार घेतला परंतु
या कार्याची महत्त्वपूर्ण स्वातंत्र्यवीरांनी रत्नागिरीत रोवली आणि भारतातल, सर्व
जातीच्या वधिवान्ति मुक्त प्रवेश देणारं पहिलं देऊळ पतितपावन मंदिर आमच्या
रत्नागिरीत आहे याचाही अभिमान वाटतो.

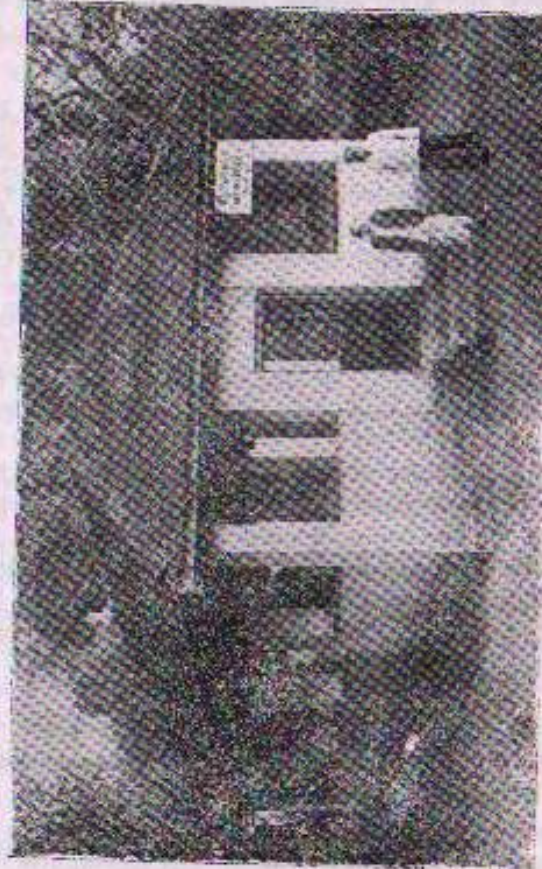
स्वातंत्र्यवीरांचे वास्तव्य श्री. दामले यांच्या घरात होत त्यामुळे त्यांच्या
बारीकसारीक आठवणी श्री. दामले यांनी अतिशय प्रभावीरीतीने वाचकांपुढे
ठेवल्या आहेत. साक्षरता प्रचार, चहासाठी कुटुंबातल्या मंडळीची बुद्धिगारी
ताराबळ, श्री. दामले यांनी केलेली शिवाजी महाराजांची भूमिका, स्त्रियांचे
सहस्रोजन, अखिल हिंदू उपहारगृह, जातिभेद पुतळ्याचे दहन अशा अनेक आठवणी
वानता वाचता हृदय हेल्लानून जात आणि त्या काळाचं अंक चित्र डोळ्यांमोर्
अुभ रहात. रत्नागिरीतील तरुण पिढीला स्वा. सावरकरांचो केलेल्या महान
कार्याची ओळख होण्याच्या दृष्टीने या आठवणी अतिशय उपयुक्त आहेत.
श्री. दामले यांनी लिहिलेल्या आठवणी वाचून क्षणभर विचार मनात आला
ईश्वरान मला त्या काळात रत्नागिरीत कां बरं जन्मावा घातलं नाही.
म्हणजे या सर्व अपुवं घटना मलाही वपता आल्या असत्या!

श्री. दामले यांना मन-पूर्वक धन्यवाद!

सौ. कुसुम रा. अभ्यंकर

आमदार रत्नागिरी,

हेच ते शिरगांव येथील हुतमान मंदिर की जिथे स्वयं-अस्पृष्यांची
एकत्रित विद्ये पहिल्या प्रथम निघाले.

आमच्या घरात सावरकरांचे वास्तव्य असलेली ही खोली

राज्यक्रांतीकाराने समाजक्रांतीचे कार्य हाती घेतले

तात्यांचा दामले घराण्याशी संबंध

तेजीस डिसेंबर १९१० रोजी सावरकरांना २५ वर्षांची व ३० जानेवारी १९११ ला दुसरी २५ वर्षांची अशा दोन अन्मडेपेठ्या मिळवा झाल्या. परंतु जनतेच्या सततच्या आजहाच्या मागणीवरून दिनांक ६ जानेवारी १९२४ रोजी त्यांची कारावासातून सुटका झाली. सुटका होताना त्यांच्यावर दोन अटी लादण्यात आल्या होत्या. त्यांनी राजकारणात प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष भाग घ्यावयाचा नाही ही पहिली व रत्नागिरी जिल्हा सोडून सरकारच्या पूर्वपरवानगीशिवाय बाहेर कोठे जावयाचे नाही ही दुसरी. "At Ratnagiri, he will have predecessor of a very different stamp. After the third Burmese war, king Thibaw was exiled to Ratnagiri and it was there that he died." सावरकरांच्या मुक्ततेच्या वेळी 'राइमन्स ऑफ इंडिया' ने बरील असून सूचक कुत्सित उद्गार काढल्याचे अनेकांच्या अद्यापि स्मरणात असेल.

अशा रीतीने ६ जानेवारी १९२४ पासून १७ जून १९३७ पर्यंत स्वार्तच्छवीर सावरकरांचे रत्नागिरीत वास्तव्य होते. या तेरा वर्षांच्या काळात त्यांनी रत्नागिरी जिल्ह्यात भाषणे, लेखन व आंदोलने यांनी हिंदुसंघटन व शुद्धि या समाजकार्याबाबत केवडी घमाल उडवून दिली होती याची कल्पना आजच्या तक्षणांना फारशी नाही.

सुदैवाने अशा या महान देशभक्ताचा आमच्या घराण्याशी निकटचा संबंध जडला. त्याचे असे झाले की, १९२४ व २५ या साली रत्नागिरीला प्लेबना प्रादुर्भाव झाला. तेव्हा जून २४ मध्ये सावरकरांना नाशिकला जायची परवानगी मिळाली. ती ३ महिन्यापुरती होती. पुढे आणखी १-२ महिने काढली पण त्यानंतर रत्नागिरीत प्लेग चालूच होता तरीही त्यांनी रत्नागिरीत परत फिरावे असा सरकारी आदेश झाल्याने ते नोव्हेंबर १९२४ मध्ये परत रत्नागिरीत आले.

पण रत्नागिरीमध्ये प्लेग चालूच असल्याने त्यांनी जवळच्या शिरगाव गावी स्थलांतर करण्याचे ठरविले. नोव्हेंबर १९२४ मधील ही घटना असावी. आपल्यावर सरकारची अडकपा होईल या भीतीने त्यांना राहण्यास जागा देण्यास कोणी तयार होईना. या स्थितीत आमचे वडील कॅ. दादा (कॅ. विष्णुपंत वामले) यांनी त्यांना आपल्या घरी आश्रय दिले. आमचे घर रूने, सोयी फारशा नाहीत, सावरकरांसारख्या थोर देशभक्ताला त्यांत वास्तव्य करणे कितपत योग्य होईल ही शंका होतीच. तथापि सावरकरांनी घर पाहिले व येण्याचे ठरविले.

सावरकर त्या वेळी एकटेच आले होते. गर्भवती असल्याने त्यांनी आपल्या पत्नीला साताऱ्याला ठेवले होते. आमच्या घरी आल्यावर त्यांनी राहण्यास जो सोयी पसंत केली ती सुमारे चार फूट लांब आणि सात फूट रुंद होती. मूळ आमचे ते भाताचे कोठार होते. त्यात प्रकाश फारसा नव्हता. फक्त एक दार आणि एक लहानशी खिडकी होती. म्हणून आमच्या वडिलांनी त्यांना विचारले "तात्यासाहेब, ही एथडीशी लहान सोयी तुम्हाला पुरे का ? तिला ना घड दारवाजा, ना घड खिडकी ! प्रकाशही पुरेसा नाही." त्यावर तात्या उत्तरले 'विष्णुपंत, आधी पहिली शोथ म्हजवे मी तात्यासाहेब नाही. तुम्हाला नुसते तात्या म्हणणे कसेच वाटत असेल तर 'तात्यासाहेब' म्हणा, आणि या खोलीबद्दल म्हणत असाल तर अंबमानात याहीपेसा लहान, अस्वच्छ आणि काळोख्या खोलीत रहात होतो. तेव्हा अशा खोलीत राहण्याची मला मजब आहे. तुम्हाची ओळख एवढ्यातच विसरले इष्ट नाही."

पुढे सावरकरांनी याच खोलीत जमिनीवर बसून व आपल्या टुंकेचे 'डेस्क' करून 'हिंदुपदपादशाही' हा आपला इंग्रजी ग्रंथ लिहिला. अंबमानाच्या अंधाच्या कोठडीत त्यांनी भौतिक ग्रंथलेखन केले केले असेल त्याची यायोगे आम्हांला अंधूक कल्पना आली. अशापहि सावरकरांच्या वास्तव्याने पुनीत झालेली ही खोली एक ऐतिहासिक महत्त्वाची वास्तु म्हणून आम्ही आमच्या घरांत जरीच्या तशी ठेवली आहे.

तुम्ही आम्ही सकल हिंदु बंधु बंधु

सावरकर शिरगावास येऊन महिना दीड महिना झाला असले तरीच श्रीहनुमान जयंतीचा उत्सव झाला. गावातील कॅ. महादेव गुरुय यांनी हनुमानाची एक लहानशी घुमटी बांधून पूर्ण केली होती तिचा पहिलाच उत्सव होता. इतर शासकांबरोबर त्याने सावरकरांनाहि आमंत्रण दिले. सावरकर त्यावर म्हणाले, 'मी उत्सवाला येईन, पण एका बटीवर आणि ती ही की माझ्याप्रमाणेच

गावातील महार-बांधार वगैरे मंडळींना, ज्यांना तुम्ही अस्पृश्य समजता त्यांना, आमंत्रण दिले वेळे पाहिले.'

गुरुव प्रथम आदेवेडे घेऊ लागले. तेव्हा सावरकरांनी आपल्या देवमूर्तींना दगड भाजणाऱ्या परमधर्मीकांनाहि आपण आपल्या घरांत घेतो, उत्सवप्रसंगी त्यांची बाजे लावतो, पण आपल्या देवतांनाच प्रणामारे आपले धर्मबंधव जे महार-बांधार वगैरे अस्पृश्य लोक त्यांना मात्र शिवतहि नाही हा मोठा अन्याय आहे. आणि गोष्टी समजावून सांगितल्या तेव्हा मोठ्या मिनतवारीने गुरुय यांनी अस्पृश्यांना उत्सवाचे आमंत्रण देण्याचे मान्य केले. सुमारे अर्धा तासपर्यंत सावरकर त्यांच्याशी युक्तिवाद करीत होते.

गुरुव येण्यावर मी सावरकरांना म्हटले, "तात्या, या शुल्कक मनुष्यांबरोबर इतक्या दीर्घकाळ कशाला चर्चा केलीत ?"

सावरकरांनी उत्तर दिले, "शेकडो लेख किंवा व्याख्यान यापेक्षा प्रत्यक्ष केलेल्या कार्याचाच जास्त परिणाम होत असतो. जाता हनुमान जयंतीच्या दिवशी तू पाहतीलच."

त्याच रात्री सावरकरांनी एक फुटकी बगडी पाटी व बारीकशी दगडी पेगिबल घेऊन त्यावर 'तुम्ही आम्ही सकल हिंदु बंधु बंधु' या एकता गीताची रचना केली. दुसऱ्या दिवशी तालपुरावर ते मजकूरून बसवून घेतले व हनुमान जयंतीच्या दिवशी समेत पेटीतबल्याच्या साथीत मी ते प्रथम म्हटले.

हनुमान जयंतीचा उत्सव झाला. विडी तिच्यापूर्वी 'हिंदुचे एकतागीत' झाल्यावर सावरकरांचे व्याख्यान झाले. व्याख्यानाच्या आरंभी अस्पृश्य एका बाजूला बसले होते. आपल्याच हिंदु समाजाचा एक भाग असा विलग पाहून सावरकरांचे अंतःकरण व्यथित झाले होते. त्या पारवभूमीवर त्यांनी अस्पृश्यता पाळणे हे किती अमानुष व अन्याय्य आहे, त्यामुळे आपल्या समाजाची कशी दानी होत आहे इत्यादि गोष्टी आपल्या अमोघ व अस्खलित चरित्तवाने शिरगावकरांना पटवून दिल्या व त्यांच्या नित्याच्या पद्धतीप्रमाणे व्याख्यानाच्या शेवटी थोडे आपल्या भाषणाने भारावलेले दिवून येताच प्रश्न टाकला, 'तर मज सांगा की, आपल्या या दूर बसलेल्या अस्पृश्य बांधवांना आपल्या बरोबर घेऊन सरमिळ दिडी काढणार ना ?' आणि काय भावचर्चा ! बहुतेक सर्वां थोल्यांनी, विशेषतः तऱ्हांनी, त्या मंत्रमुग्धाबस्येत 'होय, काढणार' असा प्रतिवाद दिला आणि त्या दिवशीची दिडी सरमिळ निघाली.

सुमारे ५० वर्षांपूर्वीच्या त्या काळात कोकणात सर्वत्र अस्पृश्यांची सावलीही सर्वत्र हिंदु घेत असत, मग त्यांना स्वर्ण करणे दूरच ! कोठे बाहेर जाऊन

आले तरीहि कपडे बदलून भग घरात जावयाचे हा सर्वज रिव्वाज, अशा त्या काळात या सरपिसळ दिग्गजांनी गावातील लोकांत विलक्षण खळबळ उडवून दिली अमत्त्यास नवल नाही.

पहिले संमिश्र हळदीकुंकू

समाजाला सारखे घडके देत रहाणे हा सावरकरांचा स्वभावविशेष होता. त्या हनुमानजयंतीच्या उत्सवानंतर थोड्याच दिवसांनी सावरकरांनी आमच्या घरात अखिल हिंदु स्त्रियांचे हळदी-कुंकू कराने असा जाग्रह धरला. सवर्ण आणि त्यातही ब्राह्मणांच्या घरी अस्पृश्य स्त्रियांना हळदी-कुंकूवाला बोलवावयाचे व स्वहस्ते त्यांना हळदी-कुंकू देऊन त्यांची ओटी भरावयाची ही गोष्ट त्या काळात पटणे कठीण होते. आमच्या घरातील स्त्रिया या गोष्टीला कबूल होईनात. अस्पृश्य स्त्रियांना हळदी-कुंकूवाला आमनिष्ठास कोणी सिद्ध होईना. शेवटी सावरकरांनी आमच्या घरातील स्त्रियांशी सहबोत्र केली. आम्ही अस्पृश्य स्त्रियांना फक्त निमंत्रण द्यावे, त्यांच्या ओटांचा भरणे, त्यांना हळदी-कुंकू देणे हे कार्य माई (सावरकरांच्या पत्नी) करतील. या तटबोदीप्रमाणे आमच्या गावातच काय पण सर्व जिल्हाभर नियेक महिने वाळलेला हळदी कुंकूवाचा समारंभ पार पडला. अस्पृश्यांना स्पर्श करून त्यांच्या ओटांचा भरणारां ही वाई आहे तरी कोण हे पाहण्यासाठी स्त्रियांचा खूप गर्दी आमच्याकडे झाली होती आणि ती. माई अस्पृश्य स्त्रियांच्या ओटांचा भरत होती त्या वेळी जन्म काय एखादी अद्भुत गोष्ट आपण पहिले आहे या दृष्टीने बऱ्याच स्त्रिया त्यांच्याकडे पहात होत्या. स्थानिक वर्तमानपत्रातून ठळकपणे हा हळदीकुंकू समारंभ छापला गेल्याने सर्व विव्हाभर या एका लहानशा घटनेने मोठी खळबळ उडवून दिली. सर्वज अस्पृश्योद्धाराबद्दल अनुकूल-प्रतिकूल चर्चा होऊ लागली, शिरगावच्या या लहानशा हळदी-कुंकूवातेच प्रथमतः रत्नागिरी जिल्ह्यातील हिंदु समाजाला अस्पृश्यतेच्या कडीविणवी त्रिकिर्यापूर्ण दृष्टीने विचार करणे शक्य पावले.

तात्यांचे हस्ताक्षर

शिरगाव-रत्नागिरीत ही आंदोलने चालू होती तेव्हा मी १६ वर्षांचा होतो व इंग्रजी ६ वीत (हल्लीची १० वी) शिकत होतो. सावरकर स्फुट लिखाण करीत. त्यांच्या प्रती करणे, त्या निरनिराळ्या वर्तमानपत्रांकडे रवाना करणे इत्यादि कामे ते शिरगावात होते तोपर्यंत मलाकडे असत. सावरकरांच्या लिखाणाच्या प्रती करणे हे त्यांच्या इतर गोष्टीप्रमाणे इतरांना-निदान मला तरी मोठे दिव्य वाटे. त्यांचे हस्ताक्षर अत्यंत चाईत असे. त्यातच काकपटे अगलेली अनेक स्थळे, त्यामुळे त्यांचे कौशलेहि लिखाण मी त्यांच्याकडून प्रथम पाहवून घेई व नंतरच प्रती करणाऱ्यांच्या कामास मुहुरात करीत असे, इतके असूनहि प्रती

करतांना अडथळी येतच. एकां तर मी बोवडेने वाचून व काहीशा विनोदाने त्यांना विचारले की, " तात्यां, तुमचे हे अतरे विषय अक्षर परीक्षक वाचोत कामे आणि तुम्हाला उतोरण करीत कामे ? " सावरकर यावर विनोदाने मला म्हणाले ' अरे ! वाचून तुला ही गोष्ट माहीत नाही का की, अक्षर आणि बुद्धि यांचे नेहमीच व्यस्त प्रमाण असते. जितके अक्षर चाईत तितकी बुद्धि तीक्ष्ण. माझे अक्षर चाईत आहे म्हणूनच बुद्धि तीक्ष्ण आहे वर का ! "

साक्षरता प्रचार

लहान असो वा मोठे असो काही तरी प्रत्यक्ष कार्य करावे अशी त्यांची शिक्षण अर्थे. काही अन्य विषय करण्याची कुवत नसेल तर 'अकरणमंदकरणं ध्वं' या सुभाषितानुसार जी लहानसहान कामे करता येण्यासारखी आहेत ती नरी सर्वांनी आपल्या कुवतीप्रमाणे करावीत अशी त्यांची शिक्षण अर्थे. म्हणून त्यांनी मी आणि माझ्यासारखे चौथेजण यांच्याकडे एक विसंध्यात लहानसे पण मूळगायी असे काम द्यावाकडे तोपविले होते. आम्हा सर्वांकडे त्या वेळी कुवती जातीचे चाट्यांचा बडी तोंकर असत. सावरकरांनी आम्हां पांच जमाकडे त्यांना साक्षर करण्याचे काम दिले. आमचे हे सर्व सुमारे दोन महिने चालले होते. विचारे कुणवा तोंकर ! शिवभर शारीरिक कष्टांचे काम करून बघून जावयाचे आणि रात्रीचे जेवण प्रात्यावर त्यांना आणि काही वेळा आम्हा शिक्षकांनाहि सोप घेऊ लावावयाचे. कदाका हे नसते काम सावरकरांनी आमच्या पाठीपाठे लावले असे अनेकदा आम्हा दोघांनाहि-शिक्षक व विद्यार्थी यांना वाटू लावावयाचे. केव्हा केव्हा वेतागहि दाववाचा अशा प्रत्येक वेळी सावरकर देशभक्तीची कामे करताना ज्यांना काळवा पाण्याची शिक्षा झाली आहे किंवा ज्यांना करावासाची शिक्षा झाली आहे अशा कोपत्या ना कोपत्या देशभक्तांचा हुकीगत संगत आणि म्हणत 'त्यांना जे हाल सोसावे लागत आहेत, त्या शारीरिक ना मानसिक यातना सहन कराव्या लागत आहेत त्या पानाने तुमचे हे कष्ट काहीच नव्हेन. पण देशासाठी एवढे लहानसे कष्टहि तुम्ही घेणार नाही का ? " सावरकर एवढे नोलले की आमची आम्हाला लाज वाटे व आम्ही उभयता-शिक्षक व विद्यार्थी आपापल्या कामाला लागत असू.

अशा परिस्थितीत सुमारे दोन महिन्यांमध्ये मी माझ्या शिष्यांना त्यांचे सर्वज सांभ लिहिण्यास व सर्व नराठी मूळाक्षरे लिहिण्यास शिकविले. मूळाक्षरांवर बाधारित असे पणस, पपनस, फळ इत्यादि शब्द लिहितां येऊ लागले, त्या वेळी त्यांना केवडा आनंद झाला हे अद्यापीहि मी विचारलेला नाही. शेवटी सावरकरांनी या विद्यार्थ्यांची परीक्षा घेऊन ते पढिल्या बर्गांत उत्तीर्ण झाल्याचे मान्य केले तेव्हा आम्हाला अश्मान दोन मोठे ठेकणे वाटले.

आज ही वाठवण लिहित्यावर माझ्या त्या चारही विद्यार्थ्यांना मी ती वाचून दाखविली आणि त्यांना विचारले, 'वाठवते का रे ती गोष्ट आता तुम्हाला ? आणि त्या वेळी मी शिकवित्यापैकी आज काही उरलेच काय ?' त्यावर त्यांनी उत्तर दिले, 'सही करता येईलसे वाटते, पण चुकेजविकेले म्हणून आम्ही आपले भांगटेच घेणतो. यक्षरें काही विसरलो, काही लक्षांत आहेंत. पण हे तुम्ही लिहिलेले अर लावून आले तर आम्हाला वाचून दाखविण्यास मात्र विसरूंक नका.' या भाषणा माझी विद्यार्थ्यांची नावे आहेत—संदू भरणकर, बाबू कारकर, भिक्षू चव्हाण आणि महादेव कारकर आणि त्यांचा पत्ता आहे गायसाडी—शिरगांव.

भोंगळ पणाला ठाम विरोध

शिवलेले उपरणे !

सावरकरांच्या हजरजबाबी स्वभावानी व विनमोड युक्तिवादाची एक गोष्ट तमूव करावीशी वाटते. एके दिवशी खूप बंदी पडली होती बंदी फितीही असली तरी रात्रीच्या जेवणाला अंगराने काडून उपचया अंगाने बसण्याचा कोकणात रिवाज आहे. आम्ही सर्व मुले त्यामुळे अंगरले काडून जेवावयास बसलो. आमच्या बडिलांनी उपरणे पांघरले होते, पण सावरकर अंगरला घालून तसेच जेवावयास बसले होते. म्हणून आमचे बडील त्यांना म्हणाले, 'सधरा घालून जेवावयास क्हाला बसता ?'

त्यावर तात्या आमच्या बडिलांना म्हणाले, 'मग तुम्ही हे अंगार काय घंतले आहे आणि कशासाठी ?'

त्यावर बडील उत्तरले 'हे उपरणे ; हवीप्रमाणे उपरणे घेण्यात हरकत नसते'

त्याच सावरकरांनी तात्काळ उत्तर दिले, 'माझे हे उपरणेच आहे, फक्त शिण्याकडून टाकें सारवून ते मी सोयीस्कर करून घेतले आहे इतकेच.'

स्वत्वाशिवाय स्वराज्य ?

तात्या आमच्याकडे अनर्तोनाच मंडळावला कथित अधिवेशन झाले. अधिवेशन आटोपल्यावर अनेक पुढारी मंडळी रत्नागिरीमार्गे परत गेली. रत्नागिरीत आलेल्या या मंडळीपैकी अनेक जण त्यावेळी आमच्या घरी घेऊन सावरकरांना भेटून गेल्याचे पला स्मरते. अशीच एकदा मकाळी पांच-सहा मंडळी त्यांना भेटण्यास आली असता त्यापैकी एकाने 'हिंदुसंघटनाची पळवळ करणारी मंडळी, तुमच्याच फोडे आकार घेत असलेल्या हिंदु-मुसलमानांच्या एकते बडबळा आणीत आहेत' असा आशयाचे विधान केले. ते गृहस्थ बुडे

म्हणाले, "यामुळे भातास स्वराज्य देणे पुढे टकलप्यास विटिशांना एक चाबली राबव सापडेल"

हे ऐकताच सावरकर एकदम खेवाने म्हणाले, "बापत्या म्हणायला आषाढ हाच ना की, मी, पंडित मदनमोहन, मालवीय, लाला लजपत राय डॉ. मुंजे, स्वामी ब्रह्मानंद इत्यादि हिंदु संघटन करणारे लोक स्वराज्य दूर दवडीत आहेत? महाशय! ज्यावेळी तुमचा जन्महि झाला नसेल त्यावेळी वाम्ही स्वराज्यास्तव फाशीच्या फळघांपर्यंत जाऊन बाली आहीत. ज्याचा सर्व जन्म स्वराज्यास्तव अनन्वित हालअपेष्टा आणि कष्ट काढण्यांत गेला आणि जात आहे असाबद्दल हे उद्गार काढण्यास तुम्हाला कसलीच दिवकत वाटली नाही हे कोणत्या मनोमानेचे शोचक? लक्षांत ठेवा की तिकडे केमालपाशा खिलफतीची खिराफत करतो आहे तर वाम्ही इकडे 'खिलाफत' डोक्यावर घेऊन नाचत आहेत. हा तर हिंदु-मुसलमानांच्या एकीसाठी. तबलीघच्या (हिंदूना मुसलमान करून घेण्याची चळवळ) चळवळीविरुद्ध वाम्ही हिंदु 'ब' काडत नाही; का तर हिंदु मुसलमानांच्या एकीसाठी! अनेक ठिकाणी मुसलमानांच्या आगळीकरीने दंगे होऊन, पण वाम्ही त्याविरुद्ध आवाज उठवीत नाही. का तर हिंदु-मुसलमानांचो एकी बिघडेल म्हणून. आणि स्वराज्य स्वराज्य म्हणजे तरी काय हो? ज्यात स्वत्व राहते तेच स्वराज्य ना? मग ज्यात आपले हिंदूंचे स्वत्व रहाणार तसेल ते वामचे स्वराज्य होईल काय? तुमच्यासारख्यांच्या भोंवळ बाबळट आणि कचळाळ वृत्तीमुळेच मुसलमान शेफारस जातात, नलेहि आहेत. मुसलमानांना त्यांचे योग्य ते हक्क देऊ नये म्हणून वाम्ही कधी तरी म्हटले आहे का? सुखेनच त्यांनी भारतात सुवासमाधानाने गोदावे. पण ते जर असापहि आपल्या एका काळाच्या हिंदुस्थानावरोल राजकीय बवंड्याच्या स्वप्नात दंग असतील व तशीच भविष्यकाळाची रचने रचवीत असतील तर ते मान वाम्ही चालू देणार नाही. नुकतच मी मुंबईस असताना (सावरकर नाशिकहून रत्नागिरीस मुंबईबागे बाले होते व त्यावेळी ते मुंबईस डॉ. सावरकर यांच्या घरी २-२ दिवस होते.) मीलाशा नौस्तभल्लीशी माझे पावाबंद संभाषण शाले त्याचकून सर्वसाधारण मुस्लिमांच्या व त्यांच्या पुढाऱ्यांच्या मनोवृत्तीबद्दल मला चांगली कल्पना आली आणि म्हणूनच मी तरी If they come, with them If they don't come without them, and if they oppose inspite of them वाम्ही वामचे स्वराज्यप्राप्तीचे प्रयत्न केले पाहिजेत या ठाम मताचा शालो आहे.

डॉ. हेडगेवार सावरकर भेट

इतर अनेक पुढाऱ्यांमध्ये आश सरसंच चालक डॉ. हेडगेवार हेही

सावरकरांना १९२५ सालच्या फेब्रुवारी मार्चच्या दरम्याने भेटून देण्याचे मला पत्रके स्मरते. मध्यम उंची, भरदार शरीर, डोक्यावर तंज टोपी, कपाळावर आडवे गंध करड्या रंगाच्या कोटाचे आत शक्तीमागचे बाकुस कोटालाही आलेला जट गुड्याच्या थोडेसे नालीपर्यंत असणारे घोंतर नि पावात वृट असे ते सात नाच-पुरी व्यक्तिमत्व आजही माझ्या डोळ्यासमोर आहे. वामचे घरी तात्यांसमवेत ते दुबारी जेवावयास होते व सार्वकाळी सावरकर व ते असे दोघेही रत्नागिरीत निघून गेले. त्यानंतर माननीय भाधबराव मुळे यांनी खिरगांव येथे १९२६ सालच्या दरम्याने राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाची शाखा सुरू केली. काही महिने वामच्या गांवातील या संघाच्या प्रातः शाखेत मी जात असे.

चांभार हे महारांचे ब्राह्मण

खिरगावांत त्यावेळी चांभाराचे एक घर होते. तात्या वामच्याकडे होते त्या कालावधीत त्यांच्याकडे सत्यनारायणाची पूजा झाली व त्याने तात्यांना व आम्हालाहि इतरांबरोबर आमंत्रण केले. चांभाराच्या घरी सत्यनारायणास जाऊन तिथे तीर्थप्रसाद ग्रहण करणे ही त्या काळांत एक संपर्क गोष्ट समजली जात असे. पण रात्री ताल्या आग्यात निघाल्यानंतर आम्हांत जाणे भागच होते.

तात्या व वाम्ही तिथे गेल्यानंतर वामचे बबबि आदरपूर्वक स्वागत करण्यात आले. तात्या तिथे जाताना त्यांनी प्रथम आपल्या महार बंधूंना आमंत्रण वाढे किंवा नाही हा प्रश्न विचारला. 'नाही' असे कळताच सावरकर एकदम म्हणाले, "तर मग मी नाही तुमच्या आमंत्रणाचा स्वीकार करू शकत, मी, हे विष्णुपंत व त्यांच्या घरची मंडळी येणे आली. ब्राह्मण मंडळी आली म्हणून तुम्हांला आनंद वाटला आणि ते योग्यहि आहे. पण वाम्ही मंडळी तुम्हाला हीन समजतो, तसेच तुम्ही आपल्या महार बंधूंना हीन समजता. वाम्ही तुमचे ब्राह्मण तर तुम्ही त्या महारबंधूंचे ब्राह्मण."

सावरकरांनी केलेल्या या कान-उघाडणीनंतर ताबडतोब त्या रात्रीच महारबंधूंना आमंत्रण करण्यांत आले. व त्यांपैकी चारतहा जण आलेहि. मग मात्र या समारंभ ठीक वार पडला. तात्यांचे लोटसे भाषणहि झाले, त्यांत त्यांनी मज हिंदु लोक समान असून त्यांत जन्माने उच्चनीच कोणी नाही या मुद्याचा उदापोह केला.

समारंभात एक संमत झाली, आम्हांत याकबित उच्चवर्णीयांना तीर्थप्रसाद देण्याचे काम सत्यनारायणाच्या घटनीकडे सोपविण्यात आले होते. ते पाहताच तात्या म्हणाले, "असे का? आम्हांला तुम्ही दिलेला तीर्थ-प्रसाद चालेल की! मग, तुम्हीच तो दिला पाहिजे."

तेव्हा त्या बांधाराच्या घराची मंडळी तीर्थप्रसाद वेळ लागली. तात्यांनी शेटकन तीर्थ प्राप्तान केले, प्रसाद लोकात टाकला. मासि जडील जग्या सस्कारात बाळलेले, त्यांनी तीर्थ झोळ्याला लावल्यासारखे केले व प्रसादाची पुढी बांधून नेतली. आम्हा लहान मुलांना मात्र काय करावे ही पंचादित पडली. तीर्थप्रसाद ग्रहण करावा तर जडील काय म्हणतील ही भीति आणि न करावा तर तात्यांना काय वाटेल ही शका.

आमची ही अडचण बहुधा तात्यांच्या लक्षात आली असावी. ते तेथेच म्हणाले, "अरे, साऊन टोका प्रसाद आणि तीर्थ. विष्णुपंतांची मोष्ट निराळी त्यांची पंचावन्न वर्षे जग्या जमाण्यांत गेली, पण तुम्हांवर हे नवीन संस्कार लहानपणापासूनच झाले पाहिजेत "

घरी आल्यावरही आम्ही कपडे बदलता कामा नयेत हेही तात्यांनी बखिळासहित सर्वांना निसून सांगितले होते. व त्याप्रमाणेच सर्वांनी घर्जन केले.

एक हृद्य आठवण

आमच्या घरी विहिरीचे व पाटाने पाणी असे. पाटाचे पाणी साधारणतः माघ महिन्यापर्यंत वेई, पुढेही एखाव दुसरा महिना वेई. पण ते रात्रीच्या वेळी व लग्नी बारीक, विहीर स्वयं लांब असल्याने जवळ असलेल्या पाटाचे पाणी घरात भरण्याची भरव्या मंडळीची धडपट असे. साधारणतः रात्री वेई वाजेपर्यंत पाटाच्या पाण्याने पाच सहा कळशा पाणी भावणारी दोण भरे व मग ते पाणी घरात आणण्यात वेई. घरात पंधरा बीस कळशा तरी पाणी लागे व ते भरण्याचे काम घराची बायका मंडळी करीत. साधारणतः रात्रीचे वारा काजत हे पाणी भरून व्हायला.

तात्या रात्री आठच्या सुमारास जेवण झाले म्हणजे जवळजवळ साडेदहा वाजेपर्यंत त्यांच्या खोलीत वाचन-लेखन करीत व साडेदहाच्या सुमारास वाहेर अंगणात सतपावलीच्या बरझारा घालीत. त्यांचा हा कार्यक्रम साधारणतः बीस-पंचवीस मिनिटे चाले. आमच्या परव्या मंडळीची पाणी भरण्याची बाट याच अवघांतून होती.

एका रात्री त्यांभी ही सतपावली चालू असता आमची ती बाया (आमच्या घरावर अत्यंत प्रेम करणारी व अखेरपर्यंत आमच्या घरासाठी सस्ता खाल्लेली आमची एक दूरची मातलम) पाणी भरताना त्यांच्या दुष्टीस पडली बायाचे वय त्यावेळी सत्तरभार देण्यात आसावे. बायाला पाणी भरताना वाहून तात्यांचे अंतःकरण कळवळले.

मी त्या वेळी त्यांच्याबरोबरच बरझारा घालीत होतो. एकदम ते मला म्हणाले, "अरे, त्या बाया एवढ्या बुद्ध! त्या पाणी भरतात आणि तू इकडे साक्ष्याबरोबर गुलत्या बरझारा घालतोस! बायो जा आणि स्वऱ्या हातांतील कळशी घेऊन पाणी भरायला लाग! तू बमलात तर मी तुझ्या मदतीला येतो."

सावरकरांच्या या आदेशानंतर बाया 'नको नको' म्हणत असता त्या दिवशीचे पाणी मी भरल्याचे मला पक्के स्मरते. संकरहि मज्जमधून निवडायला का होईना, तात्यांच्या घाकाने मी हे काम करीत असे.

अस्पृश्यता-निर्मूलन, व्यायामप्रसार आणि स्वदेशीचा आग्रह ही त्रिसूत्री

पाहुण्यांचा चहा बंद !

सावरकर शिरगाव येथे असताना त्यांना भेटण्यासाठी रत्नागिरीहून मंडळीं अधुनमधून आगच्या घरी येत. त्यावेळी आमची सांघिक परिस्थिती यशातयाच होती. त्यामुळे सावरकरांना भेटण्यास कोणी थोर नेते किंवा प्रतिष्ठित मंडळी आली म्हणजे सहापाण्याने त्यांचे आदरातिथ्य करणे आमच्या पराला मोठे जिजिरीचे होई. किरक्या यांसारख्या परातून गहापूत, सालर व दुध पापंनी एक किंवा तेव्हा केव्हा सजे वस्तु उत्तनवार आवाण्या कावत.

भेटण्याला आलेल्या गृहस्थांशी साक्षा एकदा बोलत असताना चरत चहासाठी दुध न साखर नमल्याची बायकांमंडळीत चाललेली कुरकुर तात्यांच्या काणी पडली अतावी, कारण त्या विषयापासून त्यांना भेटावयात येणा-या मंडळींना ते बाहेर अंशगात भेटत व चर्चा संपली म्हणजे तेपूनच त्यांना निरोप देत. अर्थात् तसाच एखादा थोर किंवा जवळकीचा गृहस्थ आला तर तात्या आपण होऊनच चहा करण्यास सांगत व त्याचा भार आम्हावर पडू नये म्हणून चहाने साहित्य आगवीत.

केल्याने होत आहे रे !

आपल्याला भेटण्यास येणाऱ्या मंडळींना-भुष्यतः तरुणांना-चे तीन गोष्टी निरंने आचरण्यात सांगत, पहिली गोष्ट म्हणजे अस्पृश्यता न पाळणे. त्याबाबत त्यांचे सूच असे असे की, परधर्मीय भुष्यमान वा विद्वान यांच्याशी स्पृश्य स्वाग्रमाण व्यवहारात वागवात त्यापेक्षाही थोडे अधिक जवळकीने, निदान तितके तरी आपण तयाकमित अस्पृश्यांशी वागले पाहिजे दुसरी गोष्ट म्हणजे तरुणांनी व मुलांनी रोज नियमितपणे व्यायामशाळेत जाऊन शारीरसंपदा कमाविही पाहिजे. प्रौढांनी आपल्या मुकावाळाना व्यायाम शाळेत पाठविले

(११)

पाहिजे. बौद्धिक शिक्षणाइतकेच शारीरिक शिक्षण आवश्यक आहे. आणि तिसरी गोष्ट म्हणजे स्वदेशी वत. ज्या वस्तु स्वदेशी मिळतात त्या थोरया महाग पडल्या तरी कटाक्षाने स्वदेशीच वंतल्या पा हुजेत.

अस्पृश्यता-निवारण करण्यांत कांयंत विचारसरणीच्या कार्यकालांमध्ये आणि हिंदु संघटकांच्या हेतुमध्ये फरक असला तरी अस्पृश्यता बंद झाली पाहिजे याबाबत दोघांचे मतेच असल्याने अस्पृश्यता-निवारणाची चळवळ पहिली दोन-तीन वर्षे या दोन्ही मतप्रवाहांच्या लोकांशी संभुक्तपणे केली. रत्नागिरीच्या अस्पृश्य बरतीत दर एकावशीला संमिश्र भजनाचा कार्यक्रम असे व त्या वेळी अप्पासाहेब पटवर्धन आणि सावरकर त्या भजनाला पुष्कळदा एकत्र असत. अप्पासाहेब पटवर्धन व त्यांचे सहकारी श्री. गंगाधरपंत आगासे यांनी एक संमिश्र मेळाहि काढला होता.

स्वदेशी वताबाबतहि हीच गोष्ट होती. दोन्ही मतप्रवाहांच्या लोकांत स्वदेशी-प्रचाराबाबत संपूर्ण एकमत असल्याने त्याचा प्रचार करण्यासाठीहि एक संमिश्र मेळा काढण्यात आला होता, पणके जापण्यांत आली होती. साखर, साखण इत्यादि निबडक पंचवीस स्वदेशी वस्तुंची यादी करून त्या कोणत्या दुकानांत मिळतील तेहि नमूद करण्यांत आले होते. यांपैकी कांही वस्तु न संपल्यास त्या परत घेण्याची हमीहि त्या दुकानदारांना देण्यात आली होती. रिवाळीच्या सघांत फटाक्यांचेर वहिष्कार घालण्याबाबत आवाहन करण्यांत आले होते. पहिली दोनतीन वर्षे अस्पृश्योद्वाराबरोबरच स्वदेशी-प्रचाराचीहि सावरकर व पटवर्धन यांनी समाल उठवून दिली होती.

आम्हा मुलांचे त्याबाबत काम म्हणजे "कष्ट नला स्वदेशीच्या अंगीकाराला पुण्यवत हे सौपेवत हे वस्तुके तरी पाळा ॥ गोड विष तसे विलापती त्या त्याग वस्तुका ॥" इत्यादी स्वदेशीचा प्रचार करणारी सावरकर-रचित पदं म्हणत आठवणपासून एकदा नगरभर फिरणे व दर पंधरवड्यास ज्या दुकानदारांकडे स्वदेशी वस्तु विक्री-साठी ठेविलेल्या असत त्यांतील सपल्या किती, राहिल्या किती, नसोन किती घामवाचयाच्या इत्यादींची टिपणी तात्यांना व श्री. सीतारामपंत पटवर्धन यांना देणे ही होती.

आपणयांची गोष्ट अशी की, या वस्तु जोरदार प्रचारामुळे सहा महिन्यांत तिपटीने लपू लागल्या. तात्यांनी हे पाहिले तेव्हा "केल्याने होत आहे रे, आधी केलेचि पाहिजे" ही समर्चानित त्यांच्या तोंडून उल्लेख्यपणे बाहेर पडली.

बंद न पडलेली व्यायाम शाळा !

व्यायाम-शाळा स्थापनेबाबत मात्र सावरकरांना विरोधी विचारसरणीच्या लोकांचे फारसे सहकार्य मिळाले नाही. तथापि त्यांनी नगरपालिकेमध्ये

के. डॉ. विदे यांच्याकडून ठराव आपवून रत्नागिरी नगरासाठी एक व्यायामशाळेची सुरु करविली. टिळक आळीतील लोकमान्य संघासारख्या ज्या काही तुरळक संघटना होत्या त्या संघटनांनाही व्यायामशाळा सुरु करण्यास प्रवृत्त केले आणि अशा रीतीने तीन व्यायामशाळा रत्नागिरीस सुरु झाल्या. आम्ही शिरगाव-करांनीही त्या सुमारास एक व्यायामशाळा आमच्या घरात सुरु केली.

सावरकरांच्या खटपटीमुळे १९२५ साली रत्नागिरी नगरपालिकेने स्थापन केलेल्या नगर व्यायामशाळेचा वर उल्लेख आलाच आहे. तीस वर्षांनंतर म्हणजे १९५५ साली सावरकर रत्नागिरीला त्यांनीच सुरु केलेल्या अखिल हिंदु गणेशोत्सवाच्या रीत्य महोत्सवासाठी आले असता या व्यायामशाळेच्या चालकवर्गाने त्यांना आपल्या संस्थेला भेट देण्याबद्दल विनंती करण्यासाठी व्यायाम-विकासकांना पाठविले. सावरकर त्या वेळी श्री. आवासाहेब पचळेकर यांच्या घरी विथांती घेत होते. व्यायामशाळेच्या शिक्षकांनी आदबीने वात जाऊन व्यायामशाळेला भेट देण्याबद्दलची विनंती केली. त्यावेळी तात्या पचळेकरांच्या म्हणाले, "काय? अद्यापि ही व्यायामशाळा सुस्थितीत चालू आहे? विशेष आहे! मामा हात ज्वाला ज्वाला लागला होता त्या त्या बहुतेक सर्व संस्थांचे वा व्यक्तींचे येंदबा काही वर्षांत भस्म झाले. मामा हात लागलेला अजूनहि हो संस्था भस्मवात झाली नाही, उलट सुस्थितीत आहे, आनंद आहे."

अध्यर-सावरकर भेट

सावरकरांना शिरगावात भेटण्यासाठी त्यांचे लंडनमधून निकटवर्ती सहकारी व मद्रासचे सुप्रसिद्ध कांतिकारक श्री. श्री. व्ही. एम. अय्यर आले होते. या दोन थोर कांतिकारकांच्या भेटीच्या विवशी श्री. आय. डी. शास्त्र्याची केशवो धावपळ उडाली. रत्नागिरी-शिरगाव रस्ता मूक्त पोलीसांनी व्यापून टाकला होता. सरकारी स्तरावर तारातारी सुरु होती. आमच्या घराच्या आतपास मूक्त पोलीस घुटमळत होते.

असा या वातावरणात श्री. अय्यर रत्नागिरीहून घमनीने शिरगावात आले (त्याकाळी कोकणात मोटारी अवळ अवळ नव्हत्याच. प्रथमाचे मुख्य माधन म्हणजे वर उल्लेख केलेली घमनी. रत्नागिरीच्या बाबूला घमनीला सारथ्य द्याही म्हणतात.) आमच्या घरापासून सुमारे अर्धा पाऊण फांगीमावर घमनी घांवात गेले व तेथून आमच्या घरापर्यंत चालत यावे लागत असे. सावरकर आपल्या या जुन्या सहकाऱ्याचे स्वागत करण्यासाठी घमनी घांवाते तेषपर्यंत अगोवरच येऊन उभे होते.

मी माझे बघील व थोरले बंधूही तात्यांच्या बरोबर तेषपर्यंत गेले होते. काही वेळाने अय्यर आले व घमनीहून आली उठरले. आली उठरताच तात्यांनी त्यांना व त्यांनी तात्यांना कटकटून मिठी मारली.

श्री. अय्यर त्यावेळी सायंकाळ पर्यंत आमच्या घरी होते. पहिल्याने सर्व मंडळी-समक्ष सारतां येंव्यसारख्या गप्पा त्यांनी मारिल्या. जेवण झाल्यानंतर ते दोघे आमच्या कोठारात जे एकदा गडप जाले ते भध्ये एकदा चहा पिण्यासाठी बाहेर आले तेवढेच.

शिरगावच्या वास्तव्यात सावरकरांनी प्रसंगीपात काही स्फुटलेखन केले. 'हिंदुने एकतावीत', 'कर्म, भला, स्वदेशीच्या अंगिकाराला, लक्ष्मी पुजन करू थोरचरी आम्ही बरी भाने' अशा प्रकारची प्रसंगीपात स्फुट काव्य रचना केली. याच वास्तव्यात त्यांनी 'हिंदुपदपावसाही' हा रंजनी प्रबंध लिहून पुरा केला. हे सर्व लिखाण आपल्या जोसंडी टुकेचे 'डेस्क' बनवून व जमिनीवर बसण्यासाठी एक साधोसो बँक टाकून केले.

विवसाचे वेळापत्रक

आमच्या घरांत रहात असतांना सावरकरांचा दिनक्रम पुढीलप्रमाणे असे. सकाळी सातच्या सुमारात ते उठायचे. शीत-मूखमार्जन झाल्यावर सुमारे सोंस-पंचमोत मिनिटे मूकधतः उबेस्तण्या साहाय्याने व्यायाम. तीपर्यंत साधारणतः आठ वाजत. नंतर अडे मिथित एक कप दूध (आमच्या घरांत अडे लागे वजे असल्याने ते बट्ट्या ओटीच्या अगदी एका बाजूला हे दूध घेत.) व तावडवोव एक कप चहा. यांत साधारण साडेआठपर्यंत वेळ जाई. नंतर दुपारी अकरापर्यंत वाचन-लेखन. सकाळी तसाच कोणी मनुष्य आला तर त्याची भेट घेत. ताहीपेक्षा भेटीचा वेळ ही सायंकाळी पांचनंतर असे. सुमारे साडेअकरा वाजता कोमट पाण्याने स्नान. स्नानाला त्यांना मूत्र पाणी लागे. स्नान झाल्यावर ते डोक्याच्या केशांना थोडे तेल लावीत. स्नान झाल्यावर सुमारे पंधरा-सोस मिनिटांपर्यंत अंधाच्या जागेत ध्यानस्थ बसत. साडेबाराच्या सुमारात दुपारचे जेवण होई. जेवण साधेच असे-भात, भाजी, आमटी, चपाती व एसादी चटणी किंवा कोशिंबीर.

जेवण झाल्यावर लवंग किंवा वेलदोड्याच्या दाण्याने मुखशुद्धि. नंतर सुमारे अर्धा तासपर्यंत वर्तमानपत्रांचे वाचन. वर्तमानपत्रे वाचतांना त्यांच्या दुष्टीने महत्वाच्या बातम्यांवर ते लुणा करीत असत.

नंतर सुमारे पाऊण तास ते एक तास वामकुशी करीत. वामकुशी झाल्या-वर अर्धीच वाजता ते उठत व तावडवोव दुपारचा चहा झाला की, पांच वाजे-

पर्यंत कोणी भेटण्यास आले असेल तर त्याची भेट, साडेसहा वाजता बाहेर फिरावयास जाणे, ६॥ ते ७॥ साडेपर्यंत आमच्याशी भण्यागोष्टी, आठऱ्या सुमारास भेषण. नऊ ते साडे दहा-अकरा पर्यंत श्लेषण व नंतर अर्धा तास बाहेर अभंगात येण्या व नंतर झोप.

तास साप्ताभ्यंत: पात्याच्या वस्त्याने एक दिवसाआठ स्वतः दांडा करीत. तेव्हा ते लांब कन्हे राखीत असत, वण मिळी काडीत नसत.

त्यांचा पोशाकहि साधा व नीटकेटका असे. पादरे पृथक् धोवत. तसाच साध्या कॉलरचा पादरा सुष्ट शर्ट. त्यावर इतर वेळी पादल्या रंगाचा कोट, बोनयावर धाटोळी काळ्या रंगाची टीपो. खडीत मात्र ते किरबिजी रंगाचा जोकरी कोट घालीत.

बाहेर जाताना ते नेहमी हिंगा अन्तर कोटाला व शर्टाला लावीत. राग बसो वा विवस, ते नेहमी सनी बरोबर घेऊन जात.

अस्पृश्यता निवारणाबरोबरच शुद्धीकरण

भाषा शुद्धी

एकोणिसशेचोवित्त साली सध्यात सुटका झाल्यानंतर पहिली तीन वर्षे म्हणजे १९२६ अखेरपर्यंत सावरकरांनी अस्पृश्यता-निवारण स्वदेशी-प्रचार व कलकलवर्धनासाठी व्यापाममाळांचा प्रचार वा तीन गोष्टींवर मुख्यतः भर दिला ही गोष्ट खरी असली तरी पुणेमहाराष्ट्रभर ज्या त्यांच्या भाषाशुद्धीच्या आंदोलनात प्रमाल उडाली त्या भाषाशुद्धीचे कार्ये हि या काळात सुरु झालेले होते.

रत्नागिरीच्या 'कलकल' मध्ये ह्यामानाला 'ऋतुमान' प्रति-वाद येणे रत्नागिरीच्या 'नेटिव्ह जनरल लायब्ररी'चे 'नगरशासनालया'त वा नगर संघालया'त नामांतर होणे, 'हेडशास्तरसाहेब' चा 'मुखाध्यापकमहासभे' वरून विद्याप्यांनी शाळांतून 'इजर' च्या ऐवजी उपस्थित' चा पुकारा करणे इत्यादि भाषाशुद्धीचे सुरळक प्रकार सुरु झाले होते आणि कोणत्याहि नवीन गोष्टीची शारंगीच्या काळात वधी हेटाळणी होते त्याप्रमाणे या भाषाशुद्धीबाबत व्हू लायले होते.

याच काळात सावरकरांनी विद्याप्यांसाठी हिंदीचे वर्ग चालविले. सावरकरांना भारताची हिंदी हीच राष्ट्रभाषा अभिप्रेत होती-मात्र ती हिंदी संस्कृतनिष्ठ असली पाहिजे असा त्यांचा आग्रह होता. त्याचप्रमाणे त्यांनी लिपिशुद्धी व भाषाशुद्धी मंडळे स्थापन केली, आतिमेदोन्ळेदक संस्थेला जन्माला घातले. पहिले भारतीय सायबरीर रत्नागिरीचे डॉक्टर वत्तात्रय कडमण पटवर्धन तथा 'डी. लॅकमन' चाच्या देसरेलीजाली 'रायकल कलक' ची त्यांनी स्थापना केली. माझे बंधू श्री. गजाननराव दामले यांच्या व्यवस्थापनाखाली 'अखिल हिंदु उद्धारमूह' सुरु केले. तात्पर्य, हा पावन-सहा वर्गांचा कलकल म्हणजे मानकरांनी रत्नागिरी मध्ये समाजकांतीचे जे पत्रमूंडे चेतविले होते आणि ज्याच्या प्रज्वलित ज्वालानी अखिल महाराष्ट्र ज्वळला जात होता असा कालखंड होता.

अमोघ वक्तृत्व !

मी या कालखंडात सात्याची पन्नास-भाऊणजे तरी भाषणे सहज ऐकली असतील. त्यांच्या कोणत्याही भाषणाचा सत्ता बहुधा टारलेला असे. अत्यंत साधकास व संघर्षणे ते आपल्या भाषणाचा मुद्दात करीत ; गुरुवाचीला 'अध्यास महाशय' किंवा असेच काही तरी संबोधण्याचा संकेत ते कधीच पाळीत नसत. वक्त्याला आवजवक असणारा बहुभुतपणा, विद्वत्ता इत्यादि गोष्टींचे आंशर त्यांच्या टापी वास करीत असल्याने आणि सरस्वतीचा बरदहस्त त्यांच्यावर असल्यामुळे पहिल्या पांच-दहा मिनिटांतच ते आपल्या विषयाची ज्ञावात्म्य पावत आणि मग पुढील चाळीस-पंचेचाळीस मिनिटे त्यांचे भाषण क्षणाक्षणाळा अधिकाधिक रंगत जाई. बनता व थोटा वांसधील दुराणा कमी कमी होत होत शेवटी दोघांचीही ब्रह्मानंदी टाळी लागे आणि नेमक्या याच परमोच्च बिंदूवर सावरकरांचे भाषण सते.

सावरकरांच्या भाषणापैकी माझ्या मनावर कायमचा छता ठेवून गेलेली तीन भाषणे होत. पहिले म्हणजे स्वामी श्रद्धानंदजींचा खून सात्यानंतरचे. दुसरे म्हणजे लाला लजपतराय यांच्या मृत्यूनंतरचे आणि तिसरे म्हणजे 'आऊटपटकेचे नव्हे आऊट घतकाचे साम्राज्य' या विषयावर भाऊसाहेबांनी दिल्लीचे मुस्लिम तक्ष फोडले वा घटनेचरील.

स्वामी श्रद्धानंदसाहेबा भूपितुल्य पुढाऱ्यांच्या खुन्याला गांधीजींनी 'भाई अब्दुल रहीम' म्हणून संबोधिल्याने सावरकरांचे आधीच पेटते रक्त आपलीच पेटून गेले होते. त्यांच्या या भाषणात बीररसाळा जणू साकार स्वरूपा प्राप्त झाले होते. तो जणू त्या दोन-तीन हजारोंच्या हिंदुसमाजाला चेतावणी देत होता. 'तिकडे स्वामीजींनी समाजास्तव बलिदान केले आणि तुम्ही इकडे शंकासारखे साळी माना घालून आसवे टाळीत आहा. तुम्हापैकी कोणालाहि असा स्वेष किंवा आवेष येत नाही का की जो या भ्याड कृत्याचा प्रतिघोष करू शकेल ? तसा जर कोणी असेल किंवा असतील तर "मे करी शिरा जा मूत्र पुरवि हो हेतु." असा आवायाच्या वाक्यांनी त्यांनी आपले भाषण तंपविले.

धर्मशुद्धी

अस्पृश्योद्धारवरोधरच सावरकरांचे शुद्धीकरणाचे कार्यही मुद्द होते. श्री. जाधव, श्री. लळीत इत्यादींची शुद्धी करून त्यांना हिंदु धर्मात परत घेण्याची कार्ये अगोदर झालेलीच होती पण सावरकरांनी धडपून आणलेले महत्त्वाचे शुद्धीकरण म्हणजे खारेपाटणच्या घातक कुटुंबाचे. बहा पंधरा वर्षांपूर्वी शिखरचन

झालेल्या या कुटुंबाला सावरकरांनी शुद्धीसमारंभ करून परत हिंदु धर्मात घेतले. समाजात छळविले दूतकेच नव्हे तर त्यांच्या वोन उपवर मुलींची लग्ने योग्य असा धराशी करून दिली. आणि एका मुलीच्या लग्नात तर श्री. धारुस यांच्या आग्रहावरून कन्यादानही केले.

या विव.ह-समारंभाचे पौरोहित्य करणाऱ्या भिक्षुकांनी कन्यादानाच्या वेळी सावरकरांना रुडीप्रमाणे पटका बांधण्यास सांगितले. तेव्हा 'मला पाखंडा-लाही तुम्ही शुद्ध करण्याचे ठरविलेले दिसते' असा विनोद करून सावरकरांनी पटका बांधला व कन्यादान केले. पटका बांधलेले हे सावरकरांचे दुमिळ छाया-चित्र अद्यापिही सावरकरांच्या संग्रहालयात असावे असे वाटते. या विवाहाचा सर्व व्यय सावरकरांनी स्वतंत्र निधी उभारून केला.

सनातनी-मुधारक रस्तीखेच !

सामान्यतः परधर्मीपांना आपण परात घेतो तेवपयंत तरी अस्पृश्यांना स्वर्ण हिपुंनी परात प्यावे, सर्व सार्वजनिक ठिकाणी स्पर्शास्पृश्य शैव पाळला जाऊ नये, देवालयवाबत पायरी पयंत तरी अस्पृश्यांना मज्जाव नसावा इत्यादि सावरकरांनी प्रचारिलेल्या गोष्टी आता समाजाच्या अंगवळणी पटू लागल्या होत्या. पण त्यावर संतुष्ट न रहाता गतिमान असण हा सावरकरांच्या कोणत्याही आंदोलनाचा एक महत्त्वाचा भाग असे. म्हणून देवालयाच्या 'पायरीनंतर सभामंडप आंदोलन' सावरकरांनी सुरु केले. स्पर्शास्पृश्यांचे समिथ मेळे देवालयाच्या सभामंडपात जाण्यास काहीच हरकत नाही असा प्रचार सुरु केला. त्याचा अनुकूल असलेल्या लोकांच्या सहा गोळा केल्या कोणत्याही सार्वजनिककार्यक्रमाच्या वेळी अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या बांधवांना वरोवर घेऊन ते देवळात जाऊ लागले.

त्यांच्या या आंदोलनामुळे आतापर्यंत त्यांना अनुकूल असलेले लोक मोठ्या प्रमाणात त्यांना सोडून जाऊ लागले. त्यांच्या बाजूला आता विचारपूर्वक सुधारक असलेले तेवढेच लोक काय ते राहिले. सामान्य लोकांना अस्पृश्यांचा देवालय प्रवेश हा त्या काळी अयंकर भ्रष्टाचार वाटला यांत काहीच नवल नाही. सनातनी वृत्तीच्या लोकांनी तर सावरकरांना विरोध करण्याचे कंकणच बांधिले.

१९२८ अखेरपर्यंत सावरकर आपल्या कोणत्याही नव्या आंदोलनाचा उपपन्न करीत तो सार्वजनिक गणेशोत्सवांतून आणि रत्नाशिरीच्या पुरातन शीविटुल मंदिरातून. सार्वजनिक गणेशोत्सवांतून सावरकरांच्या विचारप्रणालीचे बहुसंख्य सत्य असात. परिणामतः कोणत्याही नव्या आंदोलनासाठीही गणेशोत्सव समिती हे सावरकरांचे व्यासपीठ होते. पण वरील घटनेनंतर गणेशोत्सव समिती 'आपली दनविण्याचे सनातनी संरक्षणी ठरविले. समिथ मेळा सभामंडपात गेला तर

'त्याला आमची संमति नव्हती' असा जुलूस उत्सव समितीच्या काही राभासदांनी करावा तर दुसऱ्यांनी 'आमची संमति होती' असे प्रसिद्ध करावे, अस्पृश्यता ही धर्मशास्त्राळा धरून असल्याने तिचे पालन केले जावे असे म्हणणाऱ्या गो. म. ओशीसारख्यांची व्याख्याने मुद्दाम सनातन्यांनी घडवून आणावीत तर सावरकर, निजामशास्त्री, महादेवशास्त्री विवेकर इत्यादि आधुनिक चिन्तकांची अस्पृश्यता निषेधाची व्याख्याने सुधारकांनी घडवून आणावी अशी सनातनी सुधारकांमधील रस्सीखेच पुढे अवलंबवळ दोन वर्षे सुरू होती. अस्पृश्यांच्या प्रश्नांवाबत समाज यामुळे अगदी शास्त्राच्या धरामातून उचळून निघत होता ही गोष्ट सरी. अस्पृश्यतेबाबत अनुकूल वा प्रतिकूल चर्चा घाविना रत्नागिरीच्या वातावरणात इतर विषयच नव्हता.

पण अस्पृश्यांच्या देवालय-प्रवेशाच्या सावरकरांच्या या आंदोलनामुळे धार्मिक गणेशोत्सव समितीचे सावरकरांचे व्यासपीठ काहीसे उल्लगळ लागले होते. त्यामुळे असे तवीन व्यासपीठ स्थापण्याची गरज उत्पन्न हीक लागली होती की, त्या ठिकाणी ताच्या आपल्याला आवश्यक घाटगारे कोणतेही हिंदु समाजोद्धारक आंदोलन अगिऱ्हापणे उभारू शकतील. धर्मपतितपावन मंदिराच्या उभारणीचे बीजारोपण याच कल्पनेतून झाले.

स्वकीय-परकीय रस्सीखेच

सावरकरांना असा रीतीने एका वाजूने स्वकीय सनातन्यांचा विरोध हीक लागला असतानाच दुसऱ्या वाजूने मुस्लिम समाजाही स्वस्थ असला नव्हता. त्यावेळी गुमारे जंभर मुसलमानांच्या वहा असलेला एक अजं रत्नागिरीच्या मुस्लिम कलेक्टर मार्फत मुंबई सरकारकडे पाठविला. त्यात असे म्हटले होते की "सरकारने सावरकर यांना रत्नागिरीला स्थानबंद केल्यापासून त्यांनी हिंदु लोकांची गने मुखलमान लोकांविरुद्ध धर्माच्या वावटीत रूषित करून दोन समाजांमध्ये द्वेषभाव उत्पन्न केला आहे, व त्या द्वेषाचा परिणाम हिंदु समाजावर इतका झाला की, ते कोणत्याही रीतीने मुसलमानांची कुरापत काढून मारा-माच्या करवापर्यंत प्रवृत्त झाले आहेत. इतकेच नव्हे तर सावरकर यांनी जी जी म्हणून भाषणे होताना ती ती मुसलमानांविरुद्ध चिथावणी देणारी व अपमानकारक अशा प्रकारची असतात. त्यामुळे आजपर्यंत गुण्यागोविंदाने पागंधारे रत्नागिरीतील हिंदु व मुस्लिम यांच्यात वैरभाव उत्पन्न झाला असून त्याका कारण सावरकरांची शिक्षण आहे तरी सरकारने सावरकरांना दुसऱ्या कोणत्या तरी ठिकाणी ठेवावे."

त्या सोबताज अर्जाला प्रत्युत्तर म्हणून चौदावे हिंदुंच्या सहा असलेला अर्ज लेखी विलसन रत्नागिरीत आले त्यावेळी स्थावळेने राष्ट्रीय पक्षाचे

नामदार श्री. त्र्यंबकराव कुर्वे यांनी मध्यंनर साहेबांच्या हाती विला. या दोन्ही अर्जांवाबत सरकारकडून कसून चौदावी कित्येक महिने चालली. शेवटी मुसलमानांच्या अर्जातील खोडसाळपणा स्पष्ट होऊन सावरकरांवर कोणताही ठपका न वेतां ते सहीसलामत पार पडले. यानंतर थोड्याच महिन्यात रत्नागिरीचे साऊन कलेक्टर यांनी रत्नागिरीच्या मशिदीवरून वाजवल्या जाणाऱ्या वालां-बाबत निर्भीड व स्पष्ट ठराव दपतरी नोंद केला. सावरकरांच्या राष्ट्रीय विचार सरणीचा हा मोठाच विजय म्हटला पाहिजे.

अस्पृश्य मुलांना शाळांतून सरमिसळ बसविणे ही गोष्ट सावरकर हिंदु संघटनांच्या दृष्टीने अत्यंत भरीव आणि मूलगामी समजत. त्यांचा दावा असा असे की, एकदा पुढील पिढीच्या क्रोड्यातून अस्पृश्यता गेली म्हणजे हिंदु समाजात रुज असलेली ही अस्पृश्यतेची अनर्भकारी गोष्ट आठ-वहा वर्षांत बापोबाप नामधोष होईल. म्हणून शाळांतून अस्पृश्यता संपुर्णपणे नष्ट झाली पाहिजे, असा त्यांचा कटाक्ष होता व त्यासाठी त्यांनी आपले सर्व लक्ष या आंदोलनावर केंद्रीभूत केले होते.

पण याहि आंदोलनाला सावरकरांना प्रखर विरोधाला तोंड द्यावे लागले. कित्येक शाळांतून शिक्षकांचे संप झाले तर कित्येक गावांतून गांवकऱ्यांचा विरोध झाला. काही ठिकाणी शाळांसाठी स्पर्शांनी दिलेल्या आगा काढून घेतल्या तर कित्येक ठिकाणी अस्पृश्यांनी मुलांना शाळेतच पाठवू नये, पाठविले तर त्यांच्यावर इतिहासकार घालण्यात येईल अशी धमकी शमस्तांकडून देण्यात आली. तरीही शाळेत अस्पृश्यांची मुले सरमिसळ बसविण्याच्या सावरकरांच्या आंदोलनामुळे सर्व रत्नागिरी विस्थापन अस्पृश्यता-निवारणाचा प्रश्न घुसळून निघत होता.

समाजक्रान्ती स्थानाची गरज !

सावरकर आपणाला ज्या स्थानावरून आपल्या समाजक्रान्तीचे आंदोलन निघेपणे सुरू ठेवता येईल असे एकाचे स्थान रत्नागिरीस निर्माण करण्याच्या विचारात असता १९२८ च्या दरम्यान अशी एक संवी अनायासे त्यांच्याकडे चालून आली तर देवालय अस्पृश्यांना सवर्ण हिंदूप्रमाणे समानाधिकाराने खुली होणे हेच न्याय्य नि योग्य आहे असेच सावरकरांचे मत होते. कारण या पुरातन देवालयांना हिंदु समाजात एक विशिष्ट स्थान असते. त्याविषयी एक विशिष्ट आदरभावना समाजामध्ये बसत असते म्हणून रत्नागिरीतील पुरातन देवालये अस्पृश्यांना मोकळी करण्याचे आंदोलन सावरकरांनी चालू ठेवले होतेच.

पण अनेक वर्षांची अस्पृश्यांना देवालय प्रवेशाची बंदी असणारी ही दुष्ट छद्दी चूटकीसारखी तप्ट होणे शक्य नव्हते. त्याला काही काळावधी लागणार होता. शिवाय देवालय प्रवेशाबरोबरच सावरकरांना हिंदु समाजातील वेदोक्तांबंदी, वर्णबंदी, रोटीबंदी, नेटीबंदी, जातिभेद इत्यादि समाजाच्या जहासास कारणीभूत झालेल्या 'बंडा' तडाकड तीव्र टाकावयाच्या होत्या व म्हणून ज्या देवालयांमध्ये अस्पृश्यांच्या प्रवेशाच्या चळवळीबरोबरच ज्या देवालयात अस्पृश्यांना सवर्ण हिंदूप्रमाणे प्रवेश नि इतर सर्व अधिकार असतील असे एखादे नये देवालय बांधणे सावरकरांना आवश्यक वाटले. असा नवीन देवालयानी रत्नागिरीस निर्मित करण्याचे प्रयत्न सावरकरांनी सुरूही केले होते आणि अनपेक्षितपणे सावरकरांना

पातितपावन मंदिराच्या उभारणीसाठी पुढाकार

उच्चार-प्रचार-आचार

कर्मठ सनातन्यांनी व मुसलमानांनी शक्य रत्या त्या मार्गांनी विरोध करण्याचे करुण बांधल्यावर, ज्या स्थानावरून आपल्या सामाजिक कांतीच्या आंदोलनाचा उच्चार, प्रचार व आचार आपल्याला निघेपणे करता येईल असा स्थानाची सावरकरांना आवश्यकता भासू लागली व त्या दृष्टीने त्यांची पावलेही पटू लागली.

हिंदु देवालयांच्या बाबतीत 'पावरीनंतर सभामंडप' या घोरणानुरूप शक्य त्या त्या प्रसंगी पूर्वास्पृश्यांना ते रत्नागिरीतील विठ्ठल मंदिराच्या तळा मंडपात प्रकटपणे पेंऊन जात. रत्याचबरीबर, परधर्मियांना आपण आपल्या घरात जेथपर्यंत येऊ देतो त्याच्या एक पावरीपुढे, निदान तेथपर्यंत तरी अस्पृश्यांना घेण्यास जे हिंदु नागरिक तयार होते त्यांची यादी सावरकरांनी तयार केली आणि १९२८ सालातील दसऱ्याच्या शुभ विनी असा सुमारे आपल्या सव्वासे धनुष्यांसातवेत आणि आठ वहा अस्पृश्यांसमवेत सावरकरांनी समारंभपूर्वक असा परातून प्रवेश केला. सावरकरांच्या नेहमीच्या शान्याप्रमाणे ती सर्व नावे प्रसिद्ध करण्यात आली. त्यात निग्याच्यावर शानवाणी समजली जाणारी परे होती.

शाळांतूनही अस्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या मुलांना सरमिसळ बसविण्यात द्यावे, त्यांना शाळेच्या पडवीत किंवा वर्गात एका बाजूला बसविण्यात येऊ नये म्हणून कावण्यात आलेल्या सरकारी परिपत्रकातील आवेधाची अंमलबजावणी होते की नाही ते पहाण्यासाठी ठिकठिकाणाच्या हिंदुसभेच्या अनुषायांना आवाहन करण्यात येई वज्या शाळांतून या आवेधाची अंमलबजावणी होत नसे (असा शाळा सूरच होत्या.) त्यांची यादी स्कूल बोर्डाला पाठविण्यात येत असे. कोडे शिक्षकांची समज पाहून तर कोडे त्यांना घाकवपटशा घालवून त्यांच्या कडून अस्पृश्य मुलांना वर्गात सरमिसळ बसवून घेण्यास येई.

अभिप्रेत होती त्यापेक्षा किती तरी भव्य प्रमाणात असा मंदिराची निर्मिती रत्नागिरीचे दावणूर भागोजी शेट कीर यांच्या सहाय्याने सावरकरांनी वेग-वेगळ्या पर्व्यांच्या अवधीत पक्कवूनहि आणली.

पतितपावन मंदिराचें सुतोबाच १

रत्नागिरीचे दावणूर भागोजी बाळोजी तथा कीर शेटजी यांनी रत्नागिरीच्या किल्ल्यात श्री भागेश्वर मंदिर नावाने एक शिवमंदिर अगोचर बांधिले होते. या देवळांत वरवर्षी माघ मासात मोठा वाटाचा उत्सव होत वसे. १९२८ सालातील या उत्सवाला कॅ. कीर शेटजींनी सावरकरांना पाचारण केले होते. संभाषणाच्या ओघात श्री भागेश्वरमंदिर बांधण्यास काय कारण घडले हे सांगत असताना श्री कीरशेटजी सावरकरांना म्हणाले, "स्वहस्ते शिवपूजा बांधायी ही मी दृष्ट्या जुन्या शिवमंदिरांत पूर्ण होईना. कारण मी पडलो जातीने भंडारी. सनातनी लोक मला शिबलिगाला शिवूच देतना. मग पूजा बांधणे दूरच, म्हणून स्वतःच्या हाताने शिवपूजा बांधिता याची चास्तव हे मंदिर बांधले. माता भी स्वहस्तो शिवसेवा करू शकतो आणि शिवसेवेचा सात्विक आनंद उपभोगू शकतो."

त्यावर सावरकर कीरशेटजींना म्हणाले, "आपणाला शिवपूजा बांधू न देण्यांत सनातनी लोकांनी अन्याय केला यत शंकाच नाही. कारण देव भावांचा भुकेलेला असतो. पण सनातन्यांच्या अन्यायामुळे आपण ज्या सात्विक आनंदाला मुदला होता त्याच आनंदाला आपले पुनर्प्राप्त बांधव आज शिकतो बरें मुकले आहे त्याचे काय ? आपण सर्वर्ण असल्याने देवळांत जाऊन देवदर्शन तरी घेऊ शकतो ; पण त्यालाहि अस्पृश्यांना बंदी आहे. तेव्हा आपणावर जो अन्याय झाला त्याहोपेक्षा जास्त अन्याय आपल्या अस्पृश्य बांधवांवर होत आहे, हे बरे नाही का ? आपण अनादय असल्याने हे शिवमंदिर बांधू शकलात, पण त्या हीन-दीन बुवळ्या अस्पृश्यांचे काय ? त्यांच्यासाठी त्यांना स्वहस्ते देवमूर्तीची पूजा करत बंदील बरे एखादे मंदिर आपण बांधून दिले तर सनातन्यांवरील आपला राग मी साधें समजेन."

"होईल, आपण म्हणता तसेहि प्रमूची दृष्ट्या असेल तर होईल," कीरशेटजी सन्मदित अंतःकरणांने उद्गारले. सावरकर व कीरशेटजी यांच्यामधील हे पाहिले संभाषण म्हणजेच रत्नागिरीतील वैशिष्ट्यपूर्ण पतितपावन मंदिराचे सुतोबाच होय.

अखिल हिंदूसाठी पतितपावन मंदिर

श्री पतितपावन मंदिर बांधण्यासाठी जी वास्तु चिक्त र्थावयाची त्यासाठी

श्री कीर शेटजींनी सहा हजार रुपये सावरकरांच्या हाताली केले. पण तेवढ्या रकमेत जमीन मिळता व कीर शेटजी तर सहा हजार रुपयांवर त्या जमिनीची किंमत देण्यास तयार होईनात. शेवटी रत्नागिरी हिंदुसभेने बगणी गाळा करून आपली एक हजार रुपये जमविले. तेवढ्यानेही जमीन मुदना. शेवटी त्या जमिनीवर ज्या सावरकरांचा बोजा होता त्यानी या कार्याचे महत्त्व जाणून परहवाची शंभर रुपयाप्रमाणे सुट देण्याचे सावरकरांपाशी मान्य केले व त्याप्रमाणे सुमारे साडे आठ हजार रुपये खर्चून श्रीपतितपावन मंदिरासाठी रत्नागिरीच्या वरच्या आळीतील मध्यवस्तीत असलेल्या सुमारे सोळा सतरा बूट्टे जमिनीची खरेदी झाली. १९२८ सालच्या दुसऱ्या महामिहीत ही पट्टा घडून आली.

१९२९ च्या महा मार्चला या मंदिराची कोतशिला अतिथिण्याचा समारंभ श्रीमत् शंकराचार्य डॉ. कूर्तकोटी यांच्या हस्ते पार पडला. त्यावेळी उपस्थित असलेल्या स्पृश्यास्पर्श्यांच्या प्रबंड जनसमुदायासमोर सावरकरांनी या देवालयान्या उद्घातनी कथन केली ती खालीलप्रमाणे-

१) या देवालयमात चंक्र, चक्र, पथ, सदाधारी भगवान श्रीविष्णुची लक्ष्मीसह स्थापना करण्यात येईल.

२) त्या मूर्तीची पूजा कल्पनाचा अधिकार जातीनिविशेषपणे सर्व हिंदूना समान असेल.

३) मात्र बधी पूजा करणाऱ्याने प्रथम देवालयान्या आवारांत स्नान करून व सुद्ध वस्त्रे धारण करून गंतूर पुजेसाठी गाभान्यात जावे.

४) देवालयान्या पुजारी 'स्वयंसेवक' असला पाहिजे, मग तो कोणत्याहि जातीचा असो.

अशा प्रकारे सर्व हिंदूना सुले असणारे देवालय अखिल महाराष्ट्रांतच काय पण अखिल भारतांतहि बुनिल असल्यामुळे या मंदिराला एक वैशिष्ट्य प्राप्त झाले.

या समारंभाच्या वेळी अखिल हिंदूंच्या वर्ताने शंकराचार्यांना एकच हार घालण्यात आला आणि या खारेपाटणच्या पांडू विठू महार या गृहस्थाने घातला. शंकराचार्यांनीहि पुढे होऊन प्रताप म्हणून पांडीनांना श्राफळ दिले. त्यावेळी अनेकांच्या डोळ्यांतून आनंदासू ओषळू लागले. त्या काळात तरी ती हृदयस्पर्शी प्रसंग होता आस.

सावरकर आपल्या भाषणात म्हणाले "अस्पृश्यांना प्रेमाने शिवून बंधि-कारणारे दोन शंकराचार्य झाले. पहिले पीठस्थापक आठ शंकराचार्य काशीला स्नान करून येत असता मार्गात बसून तत्वज्ञानी अशा एका अस्पृश्याला आळिनी-भारे आणि दुसरे हे शंकराचार्य डॉ. कुर्तकोटी असिले हिंजुचे प्रतिनिधी म्हणून आलेल्या ह्या पांडू विठू महारास हार आणि हात आपल्या सळ्यांत घालू वेळून त्या पांडोबाबरोबरच स्वतःहि कृतार्थ झालेले."

अस्पृश्यता हा हिंदु समाजावरील कलंक आहे असे मानणाऱ्या सावरकरांनी हा कलंक धुवून काढण्यासाठी रत्नागिरीतील आपल्या वास्तव्यात सनातन्यांच्या विरोधातला दाद न देता केवढे मोठे कार्य केले याची आठवण श्री पतितपावन मंदिराकडे पाहिले की कोणालाहि होते.

हा दिवस ज्ञानेच्छा !

चहा, कांफी व मॅक्स यांचे
घाऊक व किरकोळ विक्रेते.

मे. शांताराम शंकर कलघटगी

मुंडीस चहाचे वितरक

राम आळी, रत्नागिरी

फोन नं. २५७४

सामाजिक समतेसाठी सहभोजनांचा उपक्रम

मिशन शाळांना शह.

सावरकरांच्या अस्पृश्यांद्वारांच्या आंदोलनाचा आगसो एक महत्त्वाचा परिणाम म्हणजे रत्नागिरी नगरातील व देवरुख, पाली इत्यादि बाहेर ठिकाणी असलेल्या मिशन शाळांना बसलेला पायबंद. 'विटाळा' चे सुरू बरेच कमी झाले असल्याने लोकल बोर्डाच्या शाळांतून अस्पृश्य मुले आली तरी त्याला फारशी कोणाची हरफत राहिली नव्हती. एकच गोष्ट राहिली होती आणि ती म्हणजे मिशन शाळांमधून मिळणारी फी-माफी, मोफत कपडे, पादघा इत्यादि फायद्याच्या गोष्टी.

यावर मात करण्यासाठी सावरकरांनी हिंदुसंघाच्या वतीने दोन उपाय सोपविले. एक म्हणजे घरोघर हिंदूंना ज्या मिशनच्या शाळेत 'हिंदु धर्मात मोस नाही. येशूवर विश्वास ठेवतो तोच तरतो. ज्यांनी येशूवर विश्वास ठेवला नाही ते सर्व नरकांत जातात,' अशी शिक्षण दिली जाते त्या शाळेत मुलांना पाठविणे हे आपल्या हिंदुधर्माच्या दृष्टीने योग्य नव्हे, उलट पाप आहे असा मिशनच्यांच्याच भाषेत हिंदुसंघाच्या स्वयंसेवकांकडून प्रचार करविला आणि दुसरा उपाय म्हणजे मिशनच्यांच्या शाळेत अस्पृश्य व निर्धन मुलांना मिळणारे फी-माफी, मोफत कपडे वगैरे फायदे लोकल बोर्डाच्या शाळेतहि काही प्रमाणात मिळण्याची सोय एका स्वतंत्र सार्वजनिक निधीची उभारणी करून केली.

परिणामतः काही मिशन शाळा बंद पडल्या तर काही बंद पडण्याच्या मार्गावर आल्या. याचा परिणाम म्हणून मुसलमानांप्रमाणेच मिशनरी लोकांनीहि सावरकरांविरुद्ध सरकारकडे जर्ज केले. त्यांचा फारसा उपयोग झाला नाही ही गोष्ट निराळी. मिशनच्यांच्या शाळांना पायबंद बसण्या म्हणून सावरकरांच्या विनंतीवरून किल्ल्यावर कीरशेटजींनी एक दुसजली टोलेजंग शाळासुद्धा बांधले

आणि त्या शाळेत मिशनच्या शाळाप्रमाणे सर्व लाभ मुलांना देण्याचे सुरू केले अद्यापि ही शाळा ' भाग्येश्वर शाळा ' म्हणून मोठ्या भरभराटीत सुरू आहे.

अखिल हिंदु गणेशोत्सवाची सुरुवात

श्रीपतिपावन मंदिरासाठी वास्तु मिल्हून त्याचा कोतशिला समारंभ डॉ. कुर्तकोडी यांच्या हस्ते झाल्याने सावरकरांचा आगच्या माताप्रमाणे निर्वैद्यपणे समाजक्रांतीचे कार्य करण्यासाठी स्वतंत्र व्यासपीठ प्राप्त झाले. श्री विठ्ठलमंदिरात प्रतिवर्षी साजऱ्या होणाऱ्या सार्वजनिक गणेशोत्सवाच्या कार्यकारी मंडळात सनातनी विचारांच्या लोकांनी आपले बहुमत करून, अस्पृश्यांना समाजसंपात प्रवेश देण्यास नकार दिला तेव्हा सावरकरांनी सार्वजनिक गणेशोत्सव हा सर्व हिंदूंचा व सर्व हिंदूसाठी असल्याने अस्पृश्यांसह सर्व हिंदूंना समाजतेने भाग घेता येईल असा ठिकठिकाणी तो करावा किंवा श्रीविठ्ठल मंदिरातच बाहेरील बाकूस मंडप उभारून व तेथे उत्सवगुरूंची स्थापना करून करावा, पण कोणत्याहि परिस्थितीत हिंदूंच्या सार्वजनिक उत्सवात सर्व हिंदूंना भाग घेता आला पाहिजे असा आग्रह प्ररला. स्वतंत्र संभामंडप उभारण्याचा खर्च आपण स्विकारित करीत्या देऊ असेही त्यांनी सांगितले.

पण सावरकरांची ही व्याख्ये मानणी स्वीकारण्याच्या मनःस्थितीत सनातनी मंडळी नसल्याने यालाही त्यांच्याकडून नकार मिळाला. तेव्हा निरुपायाने सावरकरांनी आणि त्यांच्या काही सहकाऱ्यांनी श्रीविठ्ठल मंदिरातील सार्वजनिक गणेशोत्सवाच्या कार्यकारी मंडळाच्या सभासदत्वाने त्यामंडप देऊन ज्या गणेशोत्सवात अखिल हिंदूंना समाजतेने भाग घेता येईल असा स्वतंत्र अखिल हिंदु गणेशोत्सव सुरू करण्याचे ठरविले आणि श्रीपतिपावनाचे जे भव्य मंदिर बांधले जात होते व जे जवळ जवळ पूर्ण होत आले होते त्या मंदिरात श्रीमंत कीर शेटजींच्या अनुजेने हा पहिला अखिल हिंदु गणेशोत्सव मोठ्या धूमधडाक्याने साजरा करण्यात आला. १९३० च्या भाद्रपद महिन्यांतली ही पटना आहे. 'पंन हिंदू' या इंग्रजी सव्दाला भराडी प्रतिशब्द 'अखिल हिंदू' हा गायेडी प्रथम सावरकरांनी घोषिला.

पतिपावनातील पहिला गणेशोत्सव

सावरकरांना ज्या समाजक्रांतिकारक घटना घडून आणावयाच्या होत्या त्या आता निर्वैद्यपणे करणा येऊ लागल्या. श्रीपतिपावनाच्या मूर्तीची पूजा होताना सर्व हिंदुमागांनी उत्सव मूर्तीवर अक्षता व फुले वाहिली. याच उल्लासात मुलांच्या

अखिल हिंदु मेळघाप्रमाणे मुलांच्या अखिल हिंदु मेळघाचे कार्यक्रम झाले. दीड हजार स्थिवांनी भाग घेतलेले अखिल हिंदु हळदीकुडुहि याच उत्सवात झाले. पण या उत्सवातील विशेष नमूद करण्यासारखी गोष्ट म्हणजे शिव गंधी या मुलांच्या गायत्रीपठनाची होय.

रत्नागिरीमधील तत्कालीन प्रसिद्ध नजीक श्री मिशाळ यांनी गायत्री मंत्र उताम म्हणणाऱ्या अस्पृश्यमुलाला पांच रुपये बक्षीस ठेवले होते. याच अस्पृश्य मुलांनी या स्वयंसेवक भाग घेतला होता. त्यापैकी बक्षीस मिळाले शिव भंग्याला. शास्त्रगुरू स्वरांमध्ये त्याने शेंकरी लोकांसमोर तीवरा गायत्री मंत्र म्हटला तेव्हा उपस्थितांनी टाळघांच्या कडकडाटाने त्याचे अभिनंदन केले.

या सविधा या उत्सवातील महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे सावरकरांची 'हिंदूतील जातिभेद' या विषयावर झालेली व्याख्याने ही होय. हिंदु जातीच्या सध्याच्या दुबळ्यागाला, विस्कळीतपणाला हिंदूतील जातिभेद हे एक अत्यंत महत्त्वाचे कारण आहे असे त्याने पूर्ण विचाराबंधी ठाम मत बनले होते. एके काळी हा जातिभेद हिंदु जातीला नव्वित उपकारक असेलही पण हिंदुसमाजातील सध्या रूढ असलेला जातिभेद हा कोणत्याहि दृष्टीने समर्थनीय तर नाहीना ग्राही पण हानिकारक निश्चितपणे आहे असे त्यांचे मत होते.

हिंदु समाजाच्या सामर्थ्याला खर्च करून टाकणाऱ्या बहुतेक सर्व दुष्ट लढीचे मूळ या जन्मजात जातिभेदात आहे अशी त्यांची काम धारणा होती आणि म्हणूनच जातिभेदाच्या उच्छेदनाचे आंदोलन हाती घेण्याचे त्यांनी ठरविले व ते उत्सवाच्या समारोपाच्या दिवशी प्रचंड विरवणूकीसमोर मोडित केले.

सात पायांचा प्राणी

सावरकरांनी कोणतीही चळवळ हाती घेतली म्हणजे लेखन, भाषण आणि प्रत्यक्ष कृति या त्रीने सतत ते त्या आंदोलनाचा पाठपुरावा करीत असत. निष्क्रीय जाववृक्ता त्यांना कधीच पसंत नसे.

जातिभेद-उच्छेदनाचे आंदोलन हाती घेण्याचे ठरविल्यावर त्यांनी आपल्या नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणे जातिभेदावर चौफेर हलके चढविण्यास सुरुवात केली. प्रचलित जातिभेदाचे अनिष्टत्व सिद्ध करण्यासाठी त्यांनी 'केसरी' मधून जातिभेदाने दृष्टानिष्टत्व' या मण्डपाजाली लेखमाला लिहिली व या प्रश्नाला महाराष्ट्रांत सार्वजनिकरीत्या चालना दिली. जातिभेदाने अनिष्टत्व सिद्ध करणारी त्यांची भ पणे रत्नागिरीस वारंवार होत होती. प्रचलित जातिभेदाचा

अनिष्टपणा मुख्यतः तरुणांच्या मनावर बिबला पाहिले म्हणून रत्नागिरीतील तरुणांचे 'हिंदु संघळ' स्थापन करून त्यात दर आठवड्याला ते जन्मजात जातिभेदाचे अनिष्टत्व सिद्ध करण्यासाठी चर्चा करीत असत. या चर्चेचा मुख्य गाभा असा असा- जातिभेद हा सप्तपाद प्राणी आहे. ते सात पाय म्हणजे बेदोक्तबंदी, सिधूबंदी, शूदीबंदी, व्यवसायबंदी, स्पर्धबंदी, रोटीबंदी व बेंटीबंदी. या सात पायांपैकी सिधूबंदी, शूदीबंदी, व्यवसायबंदी हे तीन पाय काळीपात बरेचसे कमकुवत झाले आहेतच. आता उरलेले चार पाय, म्हणजे बेदोक्तबंदी, स्पर्धबंदी, रोटीबंदी व बेंटीबंदी हे चार पाय विशेषतः स्पर्धबंदी, रोटीबंदी व बेंटीबंदी हे तीन पाय आपण तीव्रले म्हणजे जातिभेदरूपी सप्तपाद प्राणी झालो कोसळलाच म्हणून समजा. जातिभेद-निर्मूलनासाठी सहभोजने आली पाहिलेच जाति ती सुद्धा 'जातिभेदोच्छेदार्थे' अक्षिण हिंदु सहभोजन करिष्ये' असा संकल्प मोडून.

जन्मजात जातिभेदामुळे, जातिजातीतील उच्चनीच जन्मजात भेदामुळे हिंदु समाजात गुणाला प्राधान्य न मिळता जातीला प्राधान्य दिले जाते व त्यामुळेच कधी समजल्या जाणाऱ्या जातीतील अनेक शुभी भाषणांचा हिंदु समाजाला व्हावा तसा उपयोग होत नाही. अमुक एका जातीत जन्म घेतल्यामुळे मनुष्य उच्च किंवा नीच ठरतो हे सर्वस्वी चुकीचे आहे. हिंदूतील कोणीहि मनुष्य जन्मतःच उच्च नाही किंवा नीच नाही, कर्तुंशाने तो थोर आहे की नाही हे ठरले पाहिले हे सूत्र नेहमी ते तरुणांच्या मनावर बिबविण्याचा प्रयत्न करावे.

पहिले सहभोजन

तरुण हिंदु संघळाच्या वाढदिवशी सहभोजन करून जन्मजात जातिभेदाच्या उच्छेदनाचे गुतोवाच करण्याचे ठरले. कॅ. डॉ. शिंदे यांचे वर त्यासाठी मुकूर करण्यात आले. पण डॉ. शिंदे यांच्या आपोप्टांनी त्यांच्या जबरदस्त विरोध केला व म्हणून त्यांचे वर सहभोजनाच्या कार्यक्रमासाठी मिळना. सहभोजनाचे अन्न शिजविण्यासाठी स्वयंपाकी मिळना. शेवटी ज्ञापाच्या नाटकगृहांत सहभोजनाची आगा ठरवावी लागली.

सावरकरांनी या वेळी अत्यंत परिणामकारक भाषण करून, जन्मजात जातिभेदाचा उच्छेद ही हिंदु समाजोद्धाराची प्रेरणा या व अशाच पुढे होणाऱ्या सहभोजनांमार्फत असल्याचे स्पष्ट केले.

१९ सप्टेंबर १९३० रोजी हे पहिले सहभोजन रत्नागिरीला झाले. या सहभोजन समारंभामुळे रत्नागिरीतच नव्हे तर महाराष्ट्रभर लूप सळखळ उभाली. परंतु सावरकरांनी कोणाच्याही विरोधाची पर्वा न करता आपले समाजक्रांतीचे आंदोलन मोठ्या निघाराने चालू ठेवले.

प्रस्तर विरोधाला न जुमानता सुधारणांचा आग्रही पुरस्कार

आमच्यावर बहिष्कार

'पूर्वास्पृश्यांसह सर्वे हिंदुवांचनांना आपल्या देवालयवांतून समान अधिकार असले पाहिजेत ! इतकेच काय पण कार्यक्रम असेल तर पूर्वास्पृश्यहि देवालयाना पुजारी असू शकतील, मग इतर सर्व हिंदु असू शकतीलच.' हे सावरकरांचे विचार स्वीकृतितपावत मंदिराच्या पायाभरणीचा समारंभ झाला त्यावेळी संकल्पित देवालयाना व्यवस्थेबाबतची जी नियमावळी सावरकरांनी जाहीर सभेत वाचून दाखविली त्यावरून रत्नागिरीच्या जनतेला माहीत झाले होते.

अहिंसिय समाज त्यामुळे लूप अस्वस्थ झाला होता व तात्यांना 'बाबंभो', 'सबमोलकारी' म्हणू लागला होता. त्यात आता जातिभेद-उच्छेदनाचा संकल्प सोडून सहभोजने होऊ लागल्यामुळे आगीत तेल ओतल्याप्रमाणे स्थिती झाली होती. देवालयप्रवेशाच्या जोरदार आंदोलनामुळे अनुयायी म्हणविणारे कितीच लोक तात्यांना सोडून गेले होते. आता या सहभोजनांमुळे आणखीहि फारसे लोक त्यांच्यापासून दूर झाले. सावरकरांच्या उधळतवहाल सामाजिक आंदोलनाची प्रखरता सामान्य लोकांना ओपण्यासारखी नव्हती. तथापि ! बरे अनहित श्रेय केवला न जनस्तुति' या ध्येयाने प्रेरित झालेल्या सावरकरांनी त्याची फिकीर केली नाही.

या जात्युच्छेदक सहभोजनांत भाग घेणाऱ्या सहभोजनांच्या कुटुंबातील माणसांत तट बघले. त्या कुटुंबांवर भिक्षुकर्माकडून मुक्तता व इतर समाजा-कडूनहि बहिष्कार टाकले गेले. आप्तस्वकीयांकडूनहि ते बहिष्कारिले गेले व त्यांची अडवणूक करण्यात येऊ लागली.

या सामाजिक बहिष्काराची शक्यता पराका इतर सहभोजकांप्रमाणे चांगलीच लागली. आम्ही चारही वंचुंती सहभोजनांत भाग घेतला असल्यामुळे आमच्या बहिष्काऱ्या अनेक स्नेह्यांनी आमचे पर वचन केले होते. नव्हे जवळ बुरच्या आपल्यानीही आमचे पर वचन केले होते.

कीरंती माघार तर सावरकरांचा निर्धार

याप्रमाणे वास्तुच्छेदक सहभोजनाचा व सहभोजकांवरील सनातनी मंडळांच्या बहिष्काराचा धुमाकूट सुरू असतानाच श्रीपतिवपावन मंदिराचा उद्घाटन समारंभ आला. या समारंभासाठी अनेक पुढाऱ्यांना व शास्त्रीपंडीतांना आमंत्रणे देण्यात आली होती. 'केवळ असुस्पृश्ये आमूलाय उच्छाटन करण्यासाठी नव्हे तर ज्या काही निरर्थक भेवाभेवांमुळे आपल्या अखिल हिंदु समाजाची एकता, एकजिनसीपणा भंगतो त्या इतर अनेक रुढींचेही निर्मूलन करण्याचा उपक्रम या संस्थेत होणार आहे' असे स्पष्टपणे सावरकरांनी 'केसरी'त लिहिले होते.

उद्घाटन समारंभासाठी डॉ. कुर्वकोटी, डॉ. सावरकर, डॉ. वेळेकर, लालजी पेंडसे, इत्यादि मुंबईची पुढारी मंडळी थी. राजभोज, पुणे, श्री. रायकवाड, आसिक, सुभेदार घाटगे, पुणे इत्यादि पूर्वास्पृश्य पुढारी, आपल्या विष्णुसामवेा री, मयूरकर महाराज, गीभन्त चवडे महाराज, श्री. गोघडे महाराज, संत तचलेमावकर इत्यादि संत मंडळी तोंडांतकातून काही नुडीकृत नवहिंदूसह, डॉ. लवंडे, 'केसरी'ने या समारंभासाठी खास पाठविलेले प्रतिनिधी थी. मिडे इत्यादि तीक्ष्ण चारही मंडळी बाहेरभावाहून आली होती.

उद्घाटन समारंभाचा कार्यक्रम तीन दिवसांचा होता. २१ फेब्रुवारी १३११ रोजी देवप्रतिष्ठा, दिनांक २२ रोजी श्रीपतिवपावनाच्या मूर्तीची प्रतिष्ठा व दुपारी १२ वाजून २९ मिनिटांनी मूर्तीची स्थापना व वि. २३ रोजी अन्नतर्पण; सांजसाय व्याख्याने, कीर्तने पौरोही खेळ इत्यादि अनेक र्कम आयोज्यत आले होते.

काहींचे आणि नाशिकचे शास्त्रीपंडीत समारंभाच्या अगोदर एक दिवस आगिरीत येऊन दाखल झाले होते. त्यांना सावरकरांनी होणाऱ्या समारंभाची धार्मिक विधीची कल्पना दिली. सर्व धार्मिक विधी कीर शेटजींच्या हस्ते वत पद्धतीने व्हावयास हजेत असेहि त्यांनी स्पष्टपणे सांगितले. 'कीरशेटजीं निने भंडारी असल्यामुळे वेदोक्त पद्धतीने आम्ही धार्मिक विधी करणार ' असे या शास्त्रीपंडितांनी सांगितले; तेव्हा तांच्या एका बाजूला आणि नीपंडित दुसऱ्या बाजूला या पद्धतीने दोन दिवस शास्त्रार्थ चालला होता.

शास्त्री पंडितांनी वेदोक्तांचे अधिकार शाहणेतरांना नसल्याचे धर्म-ग्रंथातील काही उतारे आपल्या म्हणण्याच्या पुष्ट्यर्थे यांचे तर त्यांच्या विधानांना शह देणारे उतारे सावरकरांनी धर्मग्रंथातूनच काढून दाखवावे, समाजाची धारणा करील तीच धर्म, मनस्मृतीच्या निकषावर बासले असता ज्याला शाहण म्हणता वेईल असे कितीतों लोक सध्या माहेत इत्यादि युक्तिवादहि सावरकरांनी केला. परंतु शब्द-प्रामाण्य मानणाऱ्या शास्त्री पंडितांची समजूत काही केल्या पटवा आणि ते कीरशेटजींच्या हस्ते वेदोक्त पद्धतीने धर्मविधी करण्यास तयार होईनात.

शास्त्रार्थाचा हा वादविवाद दिनांक २० रोजी सायंकाळी सुमारे अडीच तास व वि. २१ रोजी सकाळी सुमारे दोन तास चालला होता. सावरकरांचे धर्मग्रंथांचे वाचन किती वाढने आहे हे त्यावेळी सगळ्या प्रत्यक्षात आले. डॉ. कुर्वकोटी या सर्व नवेंव्यावेळी उपस्थित होते व त्यांनीही श्री. कीरशेटजींच्या हस्ते वेदोक्त पद्धतीने धार्मिक विधी व्हावयास हरकत नाही असा निर्णय दिला. तरीही शास्त्रीपंडीतांना हे मान्य झाले नाही.

या वादविवादास २१ फेब्रुवारीच्या सकाळीचे वहा वाकले. त्याच दिवशी दुपारी बाराच्या आधी देवप्रतिष्ठेच्या पूर्वविधीचा मुहूर्त ठेवलेला होता तेव्हा देवप्रतिष्ठेचा मुहूर्त चुकू नये म्हणून धार्मिक वर्तनी कीर शेटजी डोळ्यात आमचे भाषून तात्यांना म्हणाले, "पुराधीश तर पुरागोस्त, पण देव प्रतिष्ठा ठरनेल्या वेळी होऊ या."

सावर सावरकर तत्काळ म्हणाले, "शेटजीं, देऊळ आपले, आपण घनी; तेव्हा समारंभ आपण करालच. पण प्रत्येक हिंदूला वेदोक्तांचा अधिकार आहे या तरवाला आपण सोडणार असाल तर आपण मलाहि सोडल्यासारखेच होईल. जुनी देवळे घांतीं नाहीत. तरवांचे अधिष्ठान म्हणून हे नवें देऊळ हजे आहे. ते साधत नसेल तर आपण मलाहि सोडावे. पण जर आपण तत्वांस सोडणार नसाल तर याहि परिस्थितीत समारंभ मी थार पाटील. पण आमच्या अखिल हिंदु-स्मृतीच्या आधारे, पूर्वास्पृश्यासह जन्मिलेला जो श्जारोचा समुदाय आज झालेला आहे त्या हजारी हिंदूंच्या हस्ते देवपूति उचलून जय देवा 'असा धोप करून आम्ही ती मूर्ति स्थापणार. हाच आमचा विधी; 'हिंदुधर्म की जय' ने हजारी कंडातून निघणारे जयधोप हाच आमचा वेदबोध आणि 'सावेहि निखते देवो' हाच आमचा शास्त्राधार."

तात्यांच्या या तळमळीच्या आणि निर्धारयुक्त बोलण्याने कीरशेटजींना आनंद व समाधान वाटले व ते उत्साहाने म्हणाले, "ठीक आहे, मी तत्व सोडीत नाही आणि सावरकरांना तर नाहीच नाही."

संघटी मसुरकरमहाराजांच्या आज्ञावरील वे. मा. सं. विष्णुशास्त्री मोडक यांनी महाराजांच्या आज्ञेनुसार कीरशेटजींच्या हस्ते वेदोक्त विधीने देव प्रतिष्ठादिक सारे धर्मविधि यथासांग पार पाडले आणि दिनांक २२ फेब्रुवारीला श्रीपतितपावनाच्या मूर्तीची प्राणप्रतिष्ठा श्रीसंकराचार्यांच्या हस्ते 'हिंदु धर्म की जय' च्या मळनपेटी वारोळीत करण्यात आली. या समारंभात पुण्याचे श्री. राजभोज यांनी संकराचार्यांची पाहणुना केली.

दि. २३ रोजी अन्नसंतर्पणाचा कार्यक्रम होता. या अन्नसंतर्पणाच्या कार्यक्रमात 'सावरकरांचे पाखंडी सहभोजन होता काय नये' असा वादग्रह अनेक सनातनीयांवर बसवण्यात आला. श्रीमसुरकरमहाराज, संत पाचलेयांकरमहाराज व स्वतः डॉ. कुतकोटी यांनी कीरशेटजींकडे धरला. 'सहभोजन सज्जनात जातिवच्छेदन ही आदोलनें आगतशीपणाची व पाखंडी आहेत सावरकरांच्या या आदोलनाला आमची मुळीच समति नाही' असे जाहीरपणे ते सांगू लागले.

स्वतः कीरशेटजी विनयशील व मनगळ्याळ स्वभावाने. त्यांचा स्वाभाविक कल संतमहंत मंडळींकडे, स्वजातीय बराच सुद्धा त्यांनी वर्ज्य केलेले. तेव्हा सहभोजनाचा कार्यक्रम त्यांना मानवणारा नव्हता. त्यातच जगळ्या सनातनी लोकांनी व संतमहंत मंडळींनी सहभोजन न होण्याचा आग्रह धरलेला. तेव्हा कीरशेटजींनी अन्नसंतर्पणात सहभोजन होऊ नये म्हणून तात्यांना निवडिले.

पण या अन्नसंतर्पणातील जात्युच्छेदक सहभोजनाचा कार्यक्रम तात्या रद्द करणे शक्य नव्हते. या समारंभासाठी दूरदूरच्या ठिकाणांहून आलेल्या लोकांना रत्नागिरीतील समाजकातीने प्रात्यक्षिक दाखविण्याची आलेली संधी समरिणें तात्यांसरख्या आमही प्रचारवाला मानणारे नव्हते.

ते कीरशेटजींना म्हणाले, "तुम्ही अन्नसंतर्पण जुण्या पद्धतीने म्हणजे निरनिराळ्या जातीच्या निरनिराळ्या पंक्ती बांदून करणार ना? तुमच्या सद्गताशीच केवळ । ला तें अमान्य आहे तरीही मी त्याला समति देतो. पण मग आम्ही जात्युच्छेदक सहभोजनाचीहि कुठल्याच एक अत्यंत व्याप्य नशी मागणी आहे. अन्नसंतर्पणात सहभोजन करू इच्छिणाऱ्यांची एक स्वतंत्र पंगत ठेवण्याची व्यवस्था करा जसाला त्या पंक्तीत बसवण्याचे असेल धी बसेल. सनातन्यांच्या जातवार पंक्तींना आम्ही सहभोजन विरोध करीत नाही. त्यांची आमच्या पंक्तीला विरोध करू नये. त्यांचा प्रामाणिकपणा आम्ही मानवा आमचा त्यांनी."

सावरकरांच्या या विनतोड पुढतीवादापुढे सनातनी काय बोलणार! असेर कीरशेटजींनी सहभोजनाच्या स्वतंत्र पंक्तीला अन्नसंतर्पणात परवानगी दिली आणि रत्नागिरीतील सुभारे प्रांचने कोळ व बाहेरगावचे आलेले सुभारे संभर लोग या 'पाखंड' पंक्तीत जेवले

सावरकर हेच खरे संकराचार्य !

२२ फेब्रुवारीला दुपारी आणखी महत्त्वाचा कार्यक्रम आला. तो म्हणजे पतितपावन मंदिराच्या आजारातील विस्तीर्ण सभार्यदपात दुपारी मुंबई इलाहा संपुष्टता निवारक परिषदेचे धरलेले सद्गति अधिवेशन हा होय. या अधिवेशनाचे अध्यक्ष म्हणून तात्यांचीच निवड करण्यात आली होती.

या अधिवेशनात शतितपावनाच्या द्रष्टाटन-समारंभासाठी आलेले पुणे, मुंबई, नाशिक इत्यादि ठिकाणचे पूर्वाभ्युष्य पुढारी उपस्थित होतेच. पण रत्नागिरी जिल्ह्यांतूनहि आगर-संघाचे लोक आले होते. त्या लोकांनी पूर्वाभ्युष्यांनी तात्यांचा अतिशय नीरव केला. सुभेदार वाटने (पुणे) यांनी तर सावरकरांना 'आमचे खरे संकराचार्य' अशी पदवी दिली. या अधिवेशनात कीरशेटजींनी श्रीपतिपावन मंदिराची निमित्त करून अस्पृश्यद्वाराबाबत केलेल्या कामगिरीबद्दल त्यांचे आभार, नाशिक येथील राममंदिर सत्याग्रहाला पाठिंबा व सोमातकातील सुद्धाबद्दल श्री. मसुरकरमहाराज व त्यांचा आग्रह यांचे अभिनेदन इत्यादि ठरणे सत्य जाले.

१९३१ साली गिरवणति आली. तीमध्ये आपली निरनिराळी जात न सांगता सर्व हिंदूंनी आपली जातहि "हिंदू" म्हणूनच नोंदवाची अशी रत्नागिरी हिंदुसभेने चळवळ केली व त्या कोणाला आपली जात 'हिंदू' जातीच नोंदवावयाची असेल त्याला तशी परवानगी असावी अशी मागणी सकारकडे केली. प्रथम ही मागणी नाकारण्यात आली. तेव्हा हिंदु सभेने अर्ज करून 'आम्ही आमची जात हिंदु व धर्म हिंदु एवढेच मानतो. बाद्गण, सुतार, शिपी वगैरे प्रकार मानित नाही; तेव्हा आम्ही आमची जात 'हिंदु' म्हणूनच सावणार' असे निवर्णाने पत्र लिहिले तेव्हा जात या सदरामध्ये कोणी आपणाला 'हिंदु' म्हणूनच नोंदवू इच्छित असेल तर तशी नोंद करावी असा सरकारी आदेश शाखा.

'सारे हिंदुमान एक' ही सावरकरांची भूमिका या आदेशामुळे वाप्रत्यक्षतः का होईना, पण सरकारकडून मंजूर जाली.

जातीभेदाच्या निर्मूलनासाठी महिला-वर्गाचें सहभोजन

चाळीस वर्षांनंतर पटेल !

श्रीपतितपावन मंदिर रत्नागिरीतील इतर देवालयप्रमाणेच जनतेच्या वंगवळणी पत्रांचे म्हणून सावरकरांनी प्रारंभापासून पद्धतशीर प्रयत्न केले. जे सुधारक होते त्यांना रोज सकाळ-संध्याकाळ देवदर्शनाला घेण्याचा दंडक घातला. दर एकादशीला विवाही देऊन निरनिराळ्या भक्ती मंडळांनी या मंदिरामध्ये भजन करण्याचा कार्यक्रम सुरू केला.

पहिले चार-पाच महिने देवालयात देवदर्शनाचे देणाऱ्या आबाल-वृद्ध स्त्री पुरुषांची स्वयंसेवकाकरवी टिपणे ठेवली. नुन्या देवालयंतून साजरे होणारे गाकुळजवळी, काकडभारती वगैरे उत्सव याहि देवळात सुरू केले. कातिक महिन्याच्या पहिल्या पंधरवड्यांत शहूतेक सर्व देवालयांतून देवमूर्तीला निरनिराळी रूपे देतात व ती पाहण्यासाठी आबाल-वृद्ध नागरिक गर्दी करीत असतात म्हणून श्रीपतितपावन मंदिरातहि अशा प्रकारची रूपे दाखविण्याची सावरकरांनी व्यवस्था केली.

श्रीपतितपावन मंदिर जनतेमध्ये दळण्यासाठी मोठा भोका सावरकरांना गणेशोत्सवामुळे मिळाला. मागील वर्षीचा गणेशोत्सव याच आशारात व मंदिरात झाला होता, पण त्यावेळी देवालयात मूर्तींचा स्थापना झालेली नव्हती. ती १९३१ च्या फेब्रुवारी महिन्यात झाली. म्हणून मूर्तींची स्थापना आख्यांतूर श्रीपतितपावन मंदिरात अखिल हिंदूंच्या वतीने होणारा 'अखिल हिंदू गणेशोत्सव' हा १९३१ सालातीलच पहिला म्हटला पाहिजे.

अखिल हिंदू गणेशोत्सवाचे जे कार्यकारी मंडळ निवडण्यांत आले त्यांत नेमस्त सुधारक (जे सावरकरांच्या देवालय-प्रवेशार्थीतच्या सामाजिक आंदोल-

(१७)

नाचा अनुकूल, पण पुढे जात्युच्छेदक चळवळीला प्रतिकूल होते ते) व जात्युच्छेदक जहाल सुधारक या दोघांचाहि समावेश होता. त्यामुळे अखिल हिंदू गणेशोत्सवाचा कार्यक्रम ठरवितांना या नेमस्त सुधारकांनी उत्सवात सहभोजन होता कामा नसे असा आग्रह धरिला. त्यामुळे या प्रस्तावर खूप सडाजपो झाली.

शेवटी सावरकरांनी अशी तोड काढली की, श्रीपतितपावनाच्या उद्घाटन समारंभाच्या वेळेप्रमाणे उत्सवात अन्न-संतर्पण हा कार्यक्रम असावा त्या वेळी त्याला त्याला आपापल्या मताप्रमाणे पंक्ति करण्याचा अधिकार असावा. सह-भोजकांवाहि आपली पंगत करण्याचा अधिकार राहिलच. दुसरे म्हणजे उत्सवांत दोन्ही पक्षांची मते व्याख्यानातून मांडण्याची मोकळीक असावी. इतकेंच काय पण 'जातिभेद असावा' असा मताच्या फुडाऱ्यांवाहि या उत्सवांत नेमस्त सुधारकांनी आमंत्रण दिल्यास आणि त्याप्रमाणे कोणी आत्वाच त्याचा व्यय गणेशोत्सव मंडळाने करावा. सावरकरांची ही तडफोड इतकी वाजवी होती की, नेमस्त सुधारकांना ती मान्य करणे भागच पडले.

या तडफोडीनुसार एक दिवस तात्यांनी 'जात्युच्छेदक सहभोजनाची इष्टता' या विषयावर सुमारे तास-सव्हा तास भाषण केले. त्यांच्या भाषणाचा मुख्य आशय असा की, 'वेदकाली जातिभेद नव्हता. वर्णभेद होता. मनुष्याचे आचार विचार आणि धंदे यावर तो ठरविला जात असे. ज्या पराभ्यात जो आचार-विचार किंवा धंदा असे तोच सामान्यतः पुढेहि चाले आणि त्यामुळे हे वर्णहि जन्माचे ठरू लागले. पुढे या वर्णातील लोकहि निरनिराळे धंदे करू लागले, त्यांचे आचार-विचारहि निरनिराळे होऊ लागले. तेव्हा चार वर्णांतहि अनेक भेद झाले व त्याच जाती म्हणून ओळखण्यात येऊ लागला. पुढे ज्या जातीत जो जन्माला आला तो त्या जातीचा म्हणून गणला जाऊ लागला. मग त्याचे आचार-विचार कोणते असोत. मनस्मृतीच्या मातारे आज किती लोक स्वतःचा शास्त्रज्ञ म्हणत घटकही ? या जन्मजात जातिभेदाचे मुख्य शमक म्हणजे मुख्यतः इतर जातींची रोटीबंदी व बेंटीबंदी. त्यामुळे आपल्या हि समाजात अनेक भेद पडले, आपाप-सांत हेवेदाचे निर्माण झाले आणि कायका. एकजिनसी आणि सामर्थ्य-संपन्न हिंदू समाज विकसळीत आणि दुबळा झाला. ती जर परत एकजिनसी आणि सामर्थ्यसंपन्न शहरपास पाहिजे असेल तर त्यांच्यातील हे कुचकामी, पातक आणि आज तरी कोणत्याहि दृष्टीने समर्थन न करता येवारे जन्मजात जातिभेद नष्ट झालेच पाहिजेत. ते आपोआप नष्ट होत नसतील तर बुद्ध्या नष्ट केले पाहिजेत.'

ते पुढे म्हणाले, "श्रुति, स्मृति, पुराणे काहीहि म्हणोत, सख-रिषतीत जर हे जातिभेद हिंदू समाजात घातक ठरत असतील तर श्रुति, स्मृति, पुराणांत काहीहि सांगितलेले असेल तरी तो वाजूला राखून समाजाने हे जातिभेद नष्ट

केले पाहिलेले असे माझे ठाम मत आहे. जो समाजाची धारणा करतो तो धर्म. जन्मजात जातिभेद नव्हे. हा जातिभेद हिंदुसमाजाचा विस्कळीत, पुर्वेक, तेजोहीन बनवीत आहे आणि म्हणून ती भीडला पाहिजे, तोंडला पाहिजे. "

सावरकरांच्या भाषणानंतर दुराच्या दिवशी सहभोजनाच्या निषेधकांची भाषणे झाली. बाहेरगावचा कोणी नामांकित निषेधक न आल्याने स्थानिक मंडळीपैकी श्री. आठमले, श्री. नरसीपंत भावे आणि माझे वडील श्री. विष्णुपंत दामले यांनी उत्तर पक्ष घेतला. त्यांचा युक्तिवाद असा की, 'हिंदुसंघटन करता करता त्यांचा हिंदु-विघटन करीत आहेत. त्यांच्या अस्पृश्यता निवारणाला जवळ-जवळ सर्व हिंदु समाज अनुकूल होता. पुर्वे देवालय-प्रवेशाच्या आंदोलनामुळे बरेच लोक त्यांना प्रतिकूल झाले आणि आता त्यांच्या या सवगोलंकारी सहभोजनांमुळे आमच्यासारखे त्यांच्यावर भक्ति करणारे लोक त्यांच्यापासून दूर जात आहेत. हा सहभोजनांमुळे सहभोजनांच्या वरत भेद आणि तट पडले आहेत. सामाजिक किंवा राजकीय मेळाव्यांतून किंवा रणांगणावर होणारी एकत्र भोजने आम्ही सवजू शकतो. पण आज तरी हा सूळ उपटून खांद्यावर घेण्याची काहीही आवश्यकता नाही. '

सावरकरांनी उत्तरादाखळ सांगितले " महात्मा ज्योतिबा फुले, आमरकर कर्चे यांच्यावर लोकांचे हेच आक्षेप होते. पण आता चाळीस-पन्नास वर्षांनंतर त्यांची मते जवळजवळ सर्वमान्य झाली आहेत. कोणी सांगायचे, चाळीस-पन्नास वर्षांनंतर माझी ही आत्युच्छेदनाची चळवळही अत्यंत योग्य होती असाहि हिंदुसमाज कौल देईल. आणि ह्याच मूढभर अतण्याच्या आम्हा लोकांची मते सर्व समाजाचीहि होतील. माझ्याविषयी म्हणाव तर हिंदु समाज सामर्थ्यसंपन्न व्हावा म्हणून ज्या ज्या घोष्टी मला आवश्यक वाटतात त्या त्या भी निर्भीडपणे सांगणार प्रचारविचार. मग त्यामुळे मी एकदा उरलो किंवा लोकांनी माझे टाळकें फोडले तरी त्याची मला पर्वा नाही. "

स्त्रियांचे पहिले सहभोजन !

याच उदरवांत लोकांना वक्ता देणारा बाणजी एक कार्यक्रम झाला, तो म्हणजे एका भंभीडुबाबे कीर्तन आणि एका महार मुलाचा गीतापाठ हा होय.

या कीर्तनाच्या वेळी भंभीडुबाबांच्या गळपांत माते बंधू श्री. यजानतराव दामले यांनी पुष्पहार घातला. त्यांना वक्ता लावला, त्यांना पंधरहि केले. भंभीडुबा यामुळे भारावून बसे. कीर्तनांतर रघुमण महारव ना. वि. दामले यांनी श्रीमद्भगवद्-गीतेचा पंधरावा अध्याय अस्सजित वाणीने व मूळ उच्चारित म्हणून वाखविला.

या घटनेचा सर्व महाराष्ट्रांतच काय पण देशाच्या अनेक भागांत राजावाजा झाला. या भंभीडुबाबे जाणाचित्र ह्या वेळी उत्तर भारतातील अनेक वर्तमान-पत्रांतून छापून आले होते.

रत्नागिरीच्या 'बज्रवंत' पत्रानेहि या कार्यक्रमाबद्दल 'रत्नागिरीच्याच नव्हे तर हिंदुस्थानच्या अस्पृश्यता निवारणाच्या इतिहासात तो एक अपूर्व कार्यक्रम होता असे' म्हणजे योग्य होईल, 'असा शब्दांत आरंभ करून "सुरवांच्या अन्वयामुळे घर्भांतर करणाऱ्या पूर्वास्पृश्यांचे घर्भांतर असा प्रयत्नांनी निश्चित टाळकें असा निष्कर्ष काढला होता. "

या उत्सवांत, कार्यकारी मंडळाने ठरवित्वाप्रमाणे, सहभोजन नव्हे तर अन्नसंतर्पण झाले. तडबोडीप्रमाणे अन्नसंतर्पणामध्ये निरनिराळ्या पंगतीची इतकेच नव्हेतर सोमळपाच्या पंगतीचीहि व्यवस्था करण्यांत आली होती. पण लोकापधाराच्या भीतीने म्हणा, किंवा अन्य काही कारणाने म्हणा, पण सहभोजनाचे विरोधक आलेच नाहीत आणि त्यामुळे अन्नसंतर्पणाच्या ह्या तीन-चार पंक्ति झाल्या त्या सर्व सहभोजनांच्या झाल्या.

या सहभोजन-समारंभाचे अध्यक्ष होते नगराध्यक्ष रा. व. पंढरेकर नि त्यांच्यावेधारी जेवावयास बसला होता नगरपालिकेतील एक भंगी सेवक.

सर्व पंगतींतून सान्या जाती अज्ञान सरमिसळ बसल्या होत्या. सर्व पंगतीच्या आरंभी ताच्या यजमान म्हणून संकल्प सोडीत, 'जन्मजात आत्युच्छेदनाचे अस्सल हिंदु सहभोजनम् करिधे' आणि मग पंगतीला सुरुवात होई.

सहभोजनांत भाग घेणाऱ्या सर्व लोकांची घादी करण्यांत येई आणि ती सर्व नाचें वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध केली जात. हेतु हा की, पाठीमागून भोगाला इन्कार करण्यास जागा राहू नये.

पण आतापर्यंत गेली दीडवीन वर्षे पुरवांची सहभोजने होत होती. स्त्रिया पुरुषांपेक्षा अधिक कर्मठ, रुढीघस्त असतात. त्यामुळे आत्युच्छेदनाचे आंदोलन स्त्रियांत कबले तरच ते जास्त शाश्वत स्वरूपाचे होण्याचा संभव होता. त्यासाठी त्यांच्यातहि उद्यमणे रोटीपंटी तोडण्याची प्रवृत्ति सुरू करणे आवश्यक होते. पण ते साधे काम नव्हते. त्यासाठी कूप मेहनत पडली; सुविधित स्त्रियां याबाबत एखाद्या शिक्षकासारखे पाठ घ्यावे लागले.

असा सर्व शीडवर्ष प्रयत्न झाला तेव्हा मुळे तीस-पस्तीस सुविध स्त्रिया आत्युच्छेदक सहभोजनाला तयार झाल्या आणि त्या तीस-पस्तीस सुविध स्त्रिया आणि तीस-पंचवीस अस्पृश्य जातीच्या स्त्रिया यांचे पहिले सहभोजन श्रीपतित-पावन संविदांत २१ सप्टेंबर १९३१ ला मुगारी श्रीमती मनोरमाबाई देवरावकर यांच्या अध्यक्षतेखाली पार पडले. जन्मजात आत्युच्छेदनाचा संकल्प जाहीरपणे व्यक्त करून झालेले स्त्रियांचे हे पहिलेच सहभोजन असावे

रत्नागिरीतील समाजक्रांतीचा कर्मवीर शिंदे यांनी केलेला गौरव

भाई माधवराव बागलांची खंत

१९२४ ते १९३१ ही सात वर्षे सावरकरांनी रत्नागिरीतील अस्पृश्यता-निवारण, अस्पृश्यांचा देवालय-प्रवेश, जातिभेद-निर्मूलनाचे आंदोलन इत्यादि समाज-सुधारणेचे वे मूलधामी उपक्रम सुरू केले ते समाजात रुढाचे, एतदर्थ त्यांनी रत्नागिरीच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील आपली पुढील पाच वर्षे घालविली. तिसुबंदी व्यवसायबंदी, स्पर्धबंदी, वेदोक्तबंदी, वृद्धीबंदी, रोटीबंदी व बेंदीबंदी या सात स्वदेशी संघटनांनी जसजसा गेलेला हिंदु समाज त्या वेदचा ओढून विमुक्त व्हावा परिणामत. बलशाही व्हावा म्हणून त्यांनी पुढील पांच वर्षांत सगळे ते ते सर्व प्रयत्न केले. तिसुबंदी नि व्यवसायबंदी काळीघात अशोचरच जवळजवळ संपली होती. पण वरलेल्या पांच अंदाजे प्रबलपूर्वक निर्मूलन करणे आवश्यक होते आणि त्याचसाठी सावरकरांनी रत्नागिरीतील आपला उर्वरित काळ व्यतीत केला.

१९३२ च्या अखिल हिंदु मणोमोक्षवाच्ये याच हेतुने प्रेरित होऊन त्यांनी मंगीदुबाने कीर्तन, विद्यावाचस्पति वालावलकर यांच्या पौरोहित्यासाठी अखिल-हिंदु-यज्ञ 'सत्यसोधक समाजाचे कोस्टापुरातील एक प्रमुख पुढारी भाई भाद्रवराव बागल यांचे अस्पृश्यता निर्मूलनावर व्याख्यान व कोस्टापुरचे धाच-नदगुरू यांच्या अल्पवयसाली पुरुषांचे सहभोजन इत्यादि समाजक्रांतीचे कार्यक्रम लावले. धाच-नदगुरू व भाई माधवराव बागल हे दोघेही रत्नागिरीतील सावरकर पुत्रसंस्थान समाजक्रांती पाहून अत्यंत प्रभावित झाले होते.

भाई माधवराव बागलांनी 'येथे (रत्नागिरीत) आत्मापासून इतकी इति दिसते आहे की, ती पाहून मी दिग्मूढ होऊन गेलो आहे. पुण्या-मुंबईकडे

रत्नागिरीच्या ज्या सहभोजनाला पांच-सहा वर्षांतूनूदा संख्या मोठ्या कष्टाने जमवावी लागते. कोस्टापुरात तर ते आम्हांला अद्यापि शक्य झालेले नाही, तेच सहभोजन येथे शेकडो रत्नागिरी होऊ शकते. या सर्व समाजक्रांतीचे श्रेय भी तात्यारावांना देतो. असला प्रभावी पुढार जर आम्हांला देशावर मिळाला असता तर आम्ही त्याला होण्यावर घडून याचलो वसलो," असे उद्गार व्याख्यानाला प्रारंभ करतांना त्यांनी कावले.

अखिल हिंदु उपाहारगृह !

वेळकशास्त्रदृष्ट्या योग्य असे अज कुणीहि कुठंही सेवन केले तरी मनुष्य वाटत न हो. रोटीबंदी तोडल्याने ती पतित होत नाही. हे तत्त्व समाजाच्या मनी रुढविश्वासाची सावरकरांनी श्रीपतिपावन मंदिराचे आचारात 'अखिल हिंदु उपाहारगृह' सुरू केले. या उपाहारगृहाने सचालक होते 'बासं वंध गजाननराव शम्भू. रोज सायंकाळी सहाच्या सुमारास सावरकर या उपाहारगृहात येऊन बसत.

आपल्याला भेटण्यात येणाऱ्या अनेक बरंभे लोकांना ते याच ठिकाणी भेटत. त्यांना या उपाहारगृहाची माहिती देत आणि सांगत "या उपाहारगृहात सर्व हिंदुना समानतेने यागविले जाते. रोटीबंदीची बेंदी कल्पना तोडण्यास्तव या उपाहारगृहाचा जन्म आहे. तेव्हा आपण या उपाहारगृहात काही कावे न चहा घ्यावा व आमच्या रोटीबंदी तोडण्याच्या प्रयत्नाला हातभार लावावा. मात्र एक अघानात असू या की, आपण या ठिकाणी काही आले किंवा चहा व्याखलात तर आपले नांव वतमानपत्रात प्रसिद्ध होईल."

सावरकरांनी अह टाकल्यावर तो असागम करणे योडे कठीणच ! त्यामुळे अनेक ठीक या उपाहारगृहात आऊन जात आणि सावरकर त्यांच्या तावांची काळजीपूर्वक नोंद करून वर मन्दिनाला वतमानपत्रांतून प्रसिद्ध करीत. परिणाम हा होई की, अशा सुधारकांवर बहिष्कार घालणाऱ्या समाजातील लोकांची क्षुण जाचल उडे. कर्पांचे स्वातंत्र्य, पोट नव्हे ही सावरकर-सूक्ति याच अनुवर्गाचे निर्माण झाली.

अस्पृश्यांना जानवी !

त्या काळी अस्पृश्यांना जानवी देण्याचे समारंभ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महणून आणीत असत. श्रीपतिपावनवाच्या स्थापनेनंतर दोन-तीन वर्षे सावरकर श्रीपतिपावन मंदिरात 'अखिल हिंदु स्वाभवी कार्यक्रम' हेतुत चढवून आणीत.

गौरोहित्य करण्यास श्रीपतितपावनाचे पुजारी श्री. संकरभटजी जोशी असत एका भावनीला त्यांनी मुद्दाम कोल्हापुरातून सर्वसमाजी पुरोहित आणविला व त्याच्या गौरोहित्यासाठी धावणी साजरी केली

धावणी संपल्यानंतर ते तथाकथित अस्पृश्यांना व इतर समाजाला अनलक्षण म्हणाले, "डॉ. आवेंडकरांच्या आणि तुमच्या मागणीप्रमाणे आता तुम्हांला आम्ही बाणवी विली आहेत. जागते हे आमच्या पवित्रतेने लोतक मानले जाते म्हणताना त्यांचे वाविश्य रक्षिण्यातून तुमची राहणी तुम्ही सुधारली पाहिजे, स्वच्छतेने राहाण्याची सवय तुम्ही असो बाणली पाहिजे आणि महाराष्ट्राची गोष्ट ही की या ज्ञानव्याचे प्राणपणाने तुम्ही रक्षण केले पाहिजे. हिंदु जातीवर कोटोहि आघात झाल्यास तिचे संरक्षण करण्यात, प्रसंगी प्रत्याघात करण्यास सर्वच सिद्ध असले पाहिजे. केवळ शास्त्राण पालतात म्हणून तुम्ही जाणवी बालपणात काहीच अर्थ नाही."

अस्पृश्यतेचा मृत्यूदिन !

१९३३ सालच्या शिवरात्रीला रत्नागिरीतील जन्मशात अस्पृश्यतेचा मृत्यूदिन पाळण्यास रत्नागिरी हिंदुसभेने ठरविले. त्या दिना 'साडी पुण्याच्या' विप्रेरुड कलात गिळगुळीने कर्मवीर शिंदे, दलित वर्गाचे पुजारी पा. ना. राजभोज मूंदरूत डॉ. सावरकर व श्री. पुण्याला (यांनी मुंबईतील हिंदु-मुस्लिम दंगलीत हिंदुंच्या रक्षणार्थ अमोल्य कामगिरी केली होती व त्यामुळे त्यांना सरकारी स्तरावर सगळ्या काळ झाला होता.) इत्यादि पुजारी मुद्दाम आले होते. श्रीपतितपावन मंदिरात त्यांची पहिली स्वागत-समा शाली.

स्वागताचा उत्तर देताना कर्मवीर शिंदे म्हणाले, "अपुण्यता-निवारणार्थ रत्नागिरीचे केलेली उत्कृष्ट कामगिरी प्रत्यक्ष पाहण्यासाठी मी येथे आलों असून अस्पृश्यता निवारणाच्या पुढे जाऊन जन्मजात जातिभेदाचाच उत्कृष्ट कारण्यासाठी आपण इतक्या निष्ठेचा छातीने श्रुत असलेले पाहून मला आश्चर्य वाटते. ही विलक्षण सनाःकांती रत्नागिरीसारख्या पुराणप्रिय नगरात झाली तरी कशी यांचे इंगित मला या जोशिलनाच्या शूरधर वीराकडून व सावरकरांकडून-समजून घ्यावयाचे आहे."

महाशिक्रात्रीच्या दिवशी सकाळी कर्मवीर शिंदे, श्री. राजभोज प्रभृति मंडळी मराठवाड्यांत, आंधारवाड्यांत आणि इतरत्रहि मुद्दाम पाहणी करून आली. पुजारी श्रीपतितपावन मंदिरांत अस्पृश्यताकडीकडी राक्षसाचा पुतळा

पाळण्याचा कार्यक्रम पुजारी लोकांसमक्ष होण्यापूर्वी सावरकरांचे अत्यंत प्रभावी भाषण झाले आणि 'हिंदु धर्म की जय' च्या गगनधरी गर्जनेत एका बाजूला बाह्य आणि दुसऱ्या बाजूला भंगी अशा दोघांनी त्या पुतळ्याला आव लावली. पुतळा जळत असता वण्ट, तांबे, दोक यांचे पावन व 'हिंदुधर्म की जय' च्या गर्जना अखंड सुरू होत्या.

पुतळा-दहनानंतर एक प्रबंध निरवगूळ श्रीपतितपावनापासून निघाली श्री दीन-दीन मेल लांब असलेल्या श्री. भागोजीशेटकींच्या भागेस्वर मंदिरांत आली तेथे वहा वारा हजार लोकांच्या उपस्थितीत मुख्य कार्यक्रमाला सुरुवात झाली.

"डोळे भरून देवास मला पाहू या. मला देवाचे दर्शन घेऊं या !" या धूपदाने सुरुवात असलेले एक पद्य प्रथम एका भंगी मुलाने तवळा-पेटोच्या साक्षीने म्हटले. एका अस्पृश्य मुलाने यानंतर गीतेना पंधरावा अध्याय म्हटला ; तोवर ज्या वीर पुरुषांच्या सक्रीय आणि भरीव साहाय्यामुळे रत्नागिरीतील समाज-कांतीचे कार्य आकार घेऊ शकले त्या भागोजीशेटकी वीरांना पंधरावे सत्यांचे एक मानपन कर्मवीर शिंदे यांच्या हस्ते देण्यात आले. त्यावेळी वीरशेटकी विनम्रतेने म्हणाले "मी जे काही केले ते देवाचे कार्य म्हणून केले. माझ्या हातून हिंदु समाजाची जी कांही सेवा घडते आहे ती आपण बोक करून घ्यावी आणि झालेल्या सुधारना पिढ्यांतीने सांभाळाव्या. सावरकर रत्नागिरीतून गेले तरी माझे पाऊल पडू देऊ नये."

कर्मवीर शिंदे यांनी नंतर समारोधाने अध्यक्षीय भाषण केले. अस्पृश्यता निवारणाच्या फर्यांत ज्यांनी आपले सगळे जीवन व्यतीत केले होते त्या महानि शिंदे यांना रत्नागिरीची प्रत्यक्ष पाहणी केल्यानंतर रत्नागिरीसमोले समाज-कांतीच्या कार्यबिंदुला काय वाटले याची यथार्थ कल्पना याची म्हणून ते थोडे विस्ताराने येथे देत आहे

ते म्हणाले, "रत्नागिरीतील सामाजिक मत्परिस्तराची मी वारीक रीतीने पाहणी केली तीचरून मी निःशंकपणे असे सांगतो की, येथे घडत असलेली सामाजिक क्रांति खरोखरच अपूर्व आहे. सामाजिक सुधारणेचे काम मी जन्मभर करीत आलों आहे. ते इतके कठीण आणि किचकट आहे की, मी देखील मधुन मधुन निरुत्साही होतो. पण असे हे किचकट काम अवघ्या सात वर्षांत रत्नागिरीसारख्या सनातनी नगरांत सावरकरांनी करून दाखविले. ही रत्नागिरी नगरी केवळ अस्पृश्यतेचेच उच्चाटन करून यांबली नाही तर ती जन्मजात जातिभेदाचेच उच्चाटन करण्यास वळ-परिभर झाली. तुम्ही अस्पृश्यांबरोबर राहणे, सहपूजन, इत्यादि सारे सामाजिक व्यवहार प्रकटपणे करीत असताना

मी पाहातो आहे. याचा मला इतका आनंद होत आहे की, हे विषय पहायला मी जगलो हें वरें झाले असे मला वाटते."

"कोणाची तोंडदेखली स्तुती करण्याची मला सवय नाही पण ज्या सावरकरांनी आपल्या स्थानबद्धतेच्या अक्षया सात वर्षांत ही अपूर्व समाजकांती बघवून आणली त्या सावरकरांचा किती गौरव करूं असें मला झाले आहे. आज दोन दिवस पुन्हा हजारो नागरिक, विशेषतः तरुणपिढी त्यांच्यावर ओ निःसीम विश्वास ठेवून आहां तो मी पाहत आहे. पण तुम्हा साऱ्या तरुणांत 'क्षरा तल्प' अर मला कोणी विसरत असेल तर तो निघवडा छातीचा वीर सावरकरच होय.

"मला अने म्हटल्यांजून राहावत नाही की, वरें झाले त्यांचा स्थानबद्ध करण्यात आले. नाहींपेक्षा ही सामाजिक सेवा करण्यास सावरकरांना सबंद मिळाली असली की नाही याची शंका वाटते. त्यांनी चालविलेली ही सामाजिक कार्याची यशस्वी चळवळ पाहून मला इतकें समाधान, इतका आनंद वाटतो आहे की, देवाने माझे उर्वरित आयुष्य त्यांनाच घ्यावं अशी माझी प्रार्थना आहे कारण माझे अजुने राहिलेले हेतु कोणी पुरवील तर ते सावरकरच पुरवतील असें मला वाटत आहे. सरकारने सावरकरांना या सामाजिक कार्यापुरते तशी देशाच्या सर्व भागांत जायला भोकरुं सोडावे अशी खटपट सर्व पूर्वस्मृत्यांच्या नि सुधारकांच्या स्तौने करावी असें की. राबवीत आणि मी ठरविलें आहे."

सावरकरांच्या रत्नागिरीतील समाजकांतीच्या कार्याला, अस्पृश्यता निवारण्याच्या कार्यां आगली सर्व ह्यात व्यतीत करणाऱ्या म्हणीं विश्वांगी दिलेले हें विचारवजन पुढेसं बोलकें आहे.

दर वर्षी आरण महिन्यांत रत्नागिरीच्या अनेक देवाळांजून भजनासाठी दोन-तीन तास भजन करूं शकणारे अनेक भजनी मेलें देवाळांजून तेवलेल्या वेळीं कुमाराभावे येत असतात व ज्या पद्धतीने अहोरात्र क्षात दिवस भजन घुलू राहातें. संवत्च्या विचारी सर्व मेलें एकत्र जमून सप्ताहाचा समारोप करतात. त्यांच्या ही नामसत्याह गुडा श्रीपतिप्रावत मंदिरांत मुक्त वेळा होऊ. त्यात भाग घेणाऱ्या भजनी मंडळांत एक 'अजिंक-हिंदु-भजनी' मळा होता हें सांगणें नकोच.

सावरकरांचे रत्नागिरीतील लेखन

सावरकरांचें सामाजिक कांतीचें आंदोलन प्रभावीपणें रत्नागिरीत मुक्त अस्तानाच इतरहि अनेक गोष्टी त्यांनी केल्या. त्या काळी स्वतंत्र असलेलें एकमेव हिंदु राष्ट्र जे वेपाळ, त्या राष्ट्रांतून लोकांत हिंदुवर्मावद्दल आणि भारतांतक

हनुवद्दल आत्मोचता उत्पन्न व्हावी, त्यांनी हिंदुसंघटन चळवळीचे पुरस्कर्ते वनावे, एतदर्थ सावरकरांनी लेख लिहिले, गुरुखा लीगचे तत्कालीन अध्यक्ष ठाकर वंदनसिंग यांना मुद्दाम रत्नागिरीस बोलावून त्यांच्याकडून हिंदु-हिन्द-रत्नागिरी सांवेनिकरीत्या आस्थापन घेतले, इतकेच नव्हे तर हिंदुमहासभेच्या प्रत्येक वार्षिक अधिवेशनाला गुरुखा लीगच्या प्रतिनिधीला निमंत्रण जाईल अशी व्यवस्था केली.

सावरकरांच्या सर्व चळवळीकडे सरकार सांवेन नजरेने नेहमीच पाहात असे. अनेक वेळेला सावरकरांना यावद्दल स्पष्टीकरणें घावी लागली. सावरकरांच्या स्थानबद्धतेची मुदत दर खेपेला जी पांच पांच वर्षांनी वाढत गेली. त्याला त्यांचे हिंदु-संघटनेचे आंदोलन हें एक महत्त्वाचें कारण होते.

याच काळात त्यांनी 'उशाप' आणि 'संन्यस्तसद्ग' ही नाटके लिहीली. मोपल्यांच्या बंडावर आधारित अशी 'मोपल्यांचे बंड अर्थात् मला काय त्यांचे?' ही कादंबरी लिहीली. 'हिंदुवदपावसाही' हा दंगळी प्रथ लिहीला, लिपिबद्धि व शापाशुद्धि यांची आवधकता प्रतिपादन करणाऱ्या पुरिताका लिहिल्या, 'दोन सध्यांत दोन संस्कृति', 'याय, एक उपयुक्त पथ, माता नव्हे, देवता तर नव्हेच नव्हे' 'हे केसनाच की वेदनां?' इत्यादि रोखठोक बुद्धीवादावर आधारलेल्या निबंधांची 'किलोस्कर' मधून संततपार मुक्त ठेविली आणि या सर्वांवर कळस म्हणजे महाराष्ट्र वाङ्मयांत अमर ठरलेली अशी 'माझी जन्मदण' लिहिली.

मी आद्वीय मटजी होतो-

सावरकरांच्या आत्युच्छेदक सहभोजनांत ज्यांनी ज्यांनी भाग घेतला त्यांना त्यांना अनेक सामाजिक समस्यांना तोंड घावे लागले. सनातनी लोकांनी त्यांची परे बहिष्कृत केली. धार्मिक कार्यासाठी त्यांच्याकडे भिक्षुक वर्ग जाईना. अनेक आलोच्यती त्यांच्या घरी जाण्यावेण्याचेंच बंध केले मग अशोदकाची गोष्ट कशाळा? भद्राचरात तट पडले, भांगणे वाडू लागली, पण तत्त्वनिष्ठेने सहभोजक शालेच्या सुधारकांनी या सर्व सामाजिक संकटांना मोठ्या धैर्याने तोंड दिलें. पुढे ४-६ वर्षांनी हा बहिष्कार शोधत होत होत लेवटी समाप्त झाला.

या बहिष्काराबाबत एक मजेदार गोष्ट सांगण्यासारखी आहे. रत्नागिरीच्या "सत्यसोधक" पत्राचे संपादक बी. शतोपंत लिमये हे कट्टर सुधारक. त्यांनी सहभोजनांत भाग घेतलेला होता पण प्रायश्चित वेध्याम तयार नव्हतें. म्हणून भिक्षुक मंडळी त्यांच्याकडे धार्मिक कार्यासाठी जात नसत अशा स्थितीत त्यांच्या बडिलांच्या वर्षेयाद तिथी आली. भिक्षुक त्यांच्याकडे जात ना! तेव्हा त्या

दिवशी तात्यांनी गाडी आदीय भटकी म्हणून त्यांच्याकडे रवानगी केली. मला त्या दिवशी श्री. लिमने धानी सच्चादोत रुपये दक्षिणा व मिष्टान्न भोजन दिले. तात्यांनी त्यांपैकी एक रुपया हिंदुसंजेली मदत म्हणून पेतलाच. ही घटना बहुधा १९३१ मधील असावी.

सावरकर शिवाजींची भूमिका करण्यास सिद्ध

१९३२ च्या मे महिन्यांत रत्नागिरी हिंदुसंजेली 'अष्टावहून मुक्ता' हे नाटक बनविण्याचे स्वयंसेवक मंडळींनी ठरविले. या नाटकाचे दिग्दर्शन तात्या इतके प्रभावीपणे करित की ते पाहून कसलेले नटहि तोंडात ओटे धाळीत. जवळजवळ दोन महिने ताकमा झाल्या. नाटकाच्या प्रयोगाचा दिनांक १०-१२ विवसावर येऊन ठेपला. काय जाले कुणास ठाऊक पण शिवाजींची भूमिका करणारे श्री. विठोबाशेट सातु वांती काम करव्यास एकाएकी ठाम नकार दिला. काय करावे हे कोणासच काही सुचना. सावरकर इट्टास पेटले श्री ठरलेल्या दिवशी नाटक जालेच पाहिजे मग त्यासाठी कोणी नाही मिळाला तर मी शिवाजींची भूमिका करीन, या परिस्थितीत कोणतरी शिवाजींच्या भूमिकेसाठी माझे नांव मुचविले. माझी शरीरवाडी किरकोळ व बेहरा शिवाजीचे वळणावर नाही पण तात्यांच्या आग्रहामुळे मी ही भूमिका केली आणि सांभाववास अभिमान वाटतो की पाठांतर, अभिनय व संवादांक मी इतक्या चांगल्या तऱ्हेने केल्या की शोतुवगनि ४१६ वेळा टाळ्या वेऊन माझ्या भूमिकेबद्दल पसंती दर्शविली. तात्यांनीही माझी पाठ थोपटली. पण मी ही भूमिका करून "शिवाजी" हे श्वाचे देवत त्या सावरकरांची 'शिवाजी' ची भूमिका पहाण्याच्या देवदुर्लभ संघीला प्रेक्षकांना वंचित केले. पण आता हे समजून काय उपयोग?

सावरकरांच्या रत्नागिरीतील या स्थान बद्धतेच्या काळांतच महात्माजी रत्नागिरीस दोऱ्यावर बाले असताना त्यांची नि तात्यांची 'अस्पृश्यता निवारण नि सुद्धि' या विषयावर उद्बोधक चर्चा जाली. परमपूज्य डॉ हेडगेवार वांती तर रत्नागिरीच्या त्यांच्या आरंभीच्या वास्तव्यात मुद्दाम रत्नागिरीस येऊन 'हिंदुसंघटने' बाबत महत्वपूर्ण चर्चा केली होती.

सावरकरांच्या शिरगांवांतील लिखाणाच्या मी प्रती करीत असे

आमच्या घरात तात्या राहात असताना मी त्यांच्या बहुतेक सर्व लिखाणाच्या प्रती करीत असे. "हिंदुसंघटनेबाद्दी" या त्यांच्या इंग्लिश पुस्तकाच्या पहिल्या ३५-४० पृष्ठांचे लिखाण,, श्रीर वामनराव जोशी यांचा 'नारायण' नावाचा

मूल्या सावरकर भक्त होता. तो १७-१८ वर्षांचा असताना बकाली कालवस जाला. त्याच्या मृत्यूबद्दल सावरकरांनी श्रीर वामनरावजींना पाठविलेले हृदय पिळबटून टाकणारे दुःखपत्र, गोमान्तरात धर्मवीर विनायक महाराज मरुपर वांती हजारां शिराचन गावड्यांची शुद्धी पडवून आणली त्यापूर्वी दोन-तीन विवसथ मुंबईच्या "अज्ञानंद" मध्ये प्रसिद्ध झालेला 'गोमान्तरास विवसथ तका कारण भारत म्हणजे केवळ ब्रिटीश भारत नसते' हा प्रदीर्घ लेख, इत्यादी श्वांच्या लिखाणाच्या प्रती मी वेळ्याचहून आजही मला स्मरते.

योजनाबद्ध नि पद्धतशीर काम

सावरकरांचे कोणतेही काम योजनाबद्ध नि पद्धतशीर असे. त्या काळात मी माझे बंधु तात्या (तथा रामचंद्र) गजाननराव, नि नारायणराव, नाना बापट, भत्या पाटणकर, साळवी नि सावंत गुरुजी, बागु हंडीकर, बटो तथा वामनराव घण्टाण, अंकर गांठी, शिरसाट बंधु इत्यादि १८ ते २५ वर्षे वयाची बरीच गरुण वेडळी श्वांच्याकडे सारंकार जात असे. त्या प्रयोगांला हिंदुसंघटनेची काय काय करान्यास सांभाववाची त्याची नांभवार टिपणी एका जागवावर त्यांनी केलेली असे. या पैकी कोणतेही श्वांच्या परी नैला म्हणजे तो कायच पाहून त्याला त्याची कामे किडून देण्यात येत व ती आली म्हणजे त्या कामवाकन सोडून टाकण्यात येत. लहान असो वा मोठे असो त्यांचे कोणतेही काम योजनाबद्ध नि पद्धतशीर असे. त्यांची ही पद्धत बरीच पैकी आज आज ह्यात असलेल्या माझ्या सारख्या कोही जणानी उचललेली आहे.

याच काळांत महात्माजीसमवेत अस्पृश्यता-निवारण आणि सुद्धि यांवर आणि डॉ. हेडगेवार यांच्याशी त्यांची हिंदु संघटनेबाबत महत्त्वपूर्ण चर्चा जाली.

हिंदु-समाज एकात्म आणि बलशाली व्हावा यासाठी सावरकरांनी किती मूळगामी स्वरूपाचा विचार केला होता आणि त्या विचाराळा अनुसरून ते हाती वेताना श्वांची फिती निर्धार वृत्ति दाखविली याची कल्पना यंण्यासाठी सावरकरांच्या जीवगांतील 'रत्नागिरी-कालखंड' ना अधिक अभ्यास होणे आवश्यक राहते.

रत्नागिरी वास्तव्यातील ठळक घटना

- ८-१-१९२४ :- रत्नागिरीत आचमन.
 १३-१-१९२४ :- रत्नागिरी हिंदुसभेची स्थापना.
 १-७-१९२४ :- रत्नागिरीत संघीय पक्षी साथ सुधे जास्वामि शास्कारी
 अनुज्ञेने सांघिकता प्रवास.
 २४-११-१९२४ :- रत्नागिरीत पुनराचमन वषा संघीयवामुळे शिरसांव ता.
 रत्नागिरी येथे चमन
 मार्च १९२५ :- सावरकर-ट्रेडनेवार संघी भेट.
 मार्च १९२५ :- मद्रासचे प्रसिद्ध क्रांतीकारक अधिकारी तथा व्ही. व्ही. एम्.
 अय्यर व सावरकर संघी भेट.
 १-४-१९२५ :- शिरसांव मासठी मंत्रिरातील सभिक दिवी व हिंदु एकता
 गीत.
 एप्रिल १९२५ :- शिरसांवतील पहिले सभिय वृद्धदीडुंगु.
 २- जून १९२५ :- शिरसांवतून रत्नागिरीत स्वातंत्र्य.
 १९२५ :- रत्नागिरीत अस्पृश्यता निवारण, अस्पृश्यांना देवालय प्रवेश
 भाषा शुद्धी व लिपिसुद्धी आंदोलन.
 मार्च १९२६ :- सांघीय व सावरकर भेट.
 ऑगस्ट १९२६ :- डॉ. आंबेडकर व सावरकर भेट.
 डिसेंबर १९२६ :- जलसुध्दय पहिले सहमानन.
 १९२७ :- अखिल हिंदु सभेकोश्यास सुरुवात.
 १९२८ :- श्री प्रतिपादन मंदिर स्थापना.
 जून १९२८ :- नागुदेन मळवंत गोमटे व सावरकर भेट.
 मे १९२४ :- अखिल हिंदु उपाहारगृह सुरुवात.
 ७ मे १९२४ :- प्रोबोतलास बोळीकार प्रकरणी सावरकरांना अटक.
 जानेवारी १९२५ :- सावरकर मेहेरबल्ली भेट.
 १७ जून १९२७ :- सावरकर स्वतंत्र होऊन रत्नागिरीतून प्रवास.

रत्नागिरीतील ग्रंथ संपदा

१) वेपाळी आंदोलन	२) हिंदुपद पादसाहो
३) मोपलवाचे वंद	४) भाषा शुद्धी
५) संघीय उजाग	६) संघीय संघिकता चरित्र
७) लिपी शुद्धी	८) उत्तर क्रिया
९) मासठी जन्मलेख	१०) किलोस्कर सांघिकतातील विज्ञाननिष्ठ
निबंध